

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ.— 'Ο λοιμός τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἡ περιγραφή του ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου, ὑπὸ Χάρη Ἰακ. Τούλ*. Ἀνεκρινώθη ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Νικ. Κ. Λούρου.

Ὁ λοιμός τῶν Ἀθηνῶν, ὅπως περιγράφεται ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου, ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς πολλὰς συζητήσεις. Ἡ περιγραφή του πράγματι δὲν ἐνδιαφέρει μόνον τοὺς ἰατροὺς ἀπὸ αἰτιολογικῆς, συμπτωματολογικῆς καὶ διαγνωστικῆς ἀπόψεως, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἱστορικοὺς, ὅταν ἐξετάζουν τὴν ἐπίδρασιν τὴν ὁποῖαν ἤσκησεν ἐπὶ τῆς ἐξελίξεως τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, τοὺς φιλοσόφους καὶ τοὺς ψυχολόγους, ὅταν μελετοῦν τὰς κοινωνικὰς, ἠθικὰς καὶ ψυχολογικὰς ἀντιδράσεις τὰς ὁποίας εἶχε προκαλέσει, καὶ τοὺς φιλόλογους, ὅταν ἀναζητοῦν τὰς πηγὰς τὰς ὁποίας ὁ ἱστορικός ἐχρησιμοποίησεν ἢ τοὺς σκοποὺς εἰς τοὺς ὁποίους ἀπέβλεπε κατὰ τὴν περιγραφὴν του. Ἄν ἐξαιρέσωμεν τοὺς ἰατροὺς, ὁ Θουκυδίδης δὲν ἦτο ὁ πρῶτος ἐν Ἑλλάδι λογοτέχνης, ὅστις ἐπεχείρησε νὰ περιγράψῃ τὰς συνεπειὰς ἑνὸς λοιμοῦ. Ὡς γνωστόν, τὸ πρότυπον δι' ὅλους τοὺς μεταγενεστέρους ἦτο ἡ περιγραφή τοῦ λοιμοῦ τῶν Ἀχαιῶν εἰς τὸ πρῶτον βιβλίον τῆς Ἰλιάδος. Ἐπίσης καὶ τὰ ἱπποκρατικὰ βιβλία περιγράφουν ἐπιδημίας, ἰδίως δὲ τὰ ἐπιγραφόμενα περὶ Ἐπιδημιῶν.

Ἐκ τούτων ὅμως μόνον τὸ 1ον καὶ τὸ 3ον εἶναι περίπου σύγχρονα τοῦ Θουκυδίδου, ἐφ' ὅσον ἡ χρονολόγησις των ὑπὸ τῶν Κ. Deichgraeber καὶ Η. Diller γίνεαι ἀποδεκτὴ¹. Τὰ βιβλία 2ον, 4ον καὶ 6ον τοποθετοῦνται ὑπ' αὐτῶν περὶ τὸ 390 π. Χ. Νεώτερον αὐτῶν εἶναι τὸ 5ον, ἐνῶ διὰ τὸ 7ον οἱ μελετηταὶ κατέρχονται μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ ἐπομένου αἰῶνος (Herzog). Συνεπῶς, αἱ εἰς τὰ βιβλία ταῦτα μνημονευόμεναι ἐπιδημίαι εἶναι νεώτεραι τοῦ λοιμοῦ τῶν Ἀθηνῶν συμβάντος τὸ 430 - 427 π. Χ. Περὶ αὐτοῦ ἄλλωστε οὐδὲν ἀναφέρουν τὰ ἱπποκρατικὰ βιβλία (ἂν ἐξαιρέσωμεν τὰς νόθους ἐπιστολάς τοῦ Ἰπποκράτους καὶ τὸ συνοδεῦον αὐτὰς δόγμα τῶν Ἀθηναίων). Ἐπομένως ἡ ὁμοιότης τῶν ἱατρικῶν ὄρων, τοὺς ὁποίους μεταχειρίζεται ὁ Θουκυδίδης κατὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ λοιμοῦ μετὰ τῶν ἱπποκρατικῶν ὄρων, πρέπει μᾶλλον νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὴν ὑπαρξιν κοινοῦ προτύπου

* Η. TOOLE, *The plague of Athens and its description by Thucydides.*

1. Κ. Deichgraeber, *Epidemien*, Pr. Akad. Wiss. 3, 1933, Η. Diller, *Gnom.* 18, 65, 1942. Τὸ 1ον καὶ 3ον Ἐπιδημιῶν τοποθετοῦνται περὶ τὸ 410 π. Χ.

καὶ ὄχι εἰς ἄμεσον ἐπίδρασιν, ὡς φαίνεται ὑποστηρίζων ὁ K. Weidauer². Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἡ περιγραφὴ τοῦ λοιμοῦ ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου ἀπέβη καὶ αὐτὴ μὲ τὴν σειρὰν τῆς τὸ πρότυπον διὰ τὴν περιγραφὴν πολλῶν νεωτέρων ἐπιδημιῶν ὑπὸ μεταγενεστέρων συγγραφέων, ὡς τοῦ Φιλήστου, Λουκρητίου, Ὀβιδίου, Βιργιλίου, Λιβίου, Προκοπίου, Καντακουζηνοῦ, Βοκκακίου, Defoe κ.λπ.³. Τὸ γεγονός τοῦτο ἀπὸ λογοτεχνικῆς ἴσως ἀπόψεως ὑπῆρξεν ὠφέλιμον, ἀπὸ ἱατρικῆς ὅμως ὀλέθριον, διότι κλονίζει τὴν ἐμπιστοσύνην εἰς τὴν ἀκριβείαν τῶν παρεχομένων πληροφοριῶν ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων ἱστορικῶν καὶ λογοτεχνῶν.

Ὁ Θουκυδίδης περιγράφει τὸν λοιμὸν τῶν Ἀθηναίων ὡς αὐτόπτης, διότι καὶ ὁ ἴδιος ἐνόσησε καὶ ἄλλους εἶδεν ἀσθενήσαντας ἐξ αὐτοῦ (2, 48, 3). Ἡ περιγραφὴ του, ἐν τούτοις, δὲν ἐπιτρέπει νὰ τὸν ταυτίσωμεν μετὰ βεβαιότητος πρὸς οὐδεμίαν τῶν ἐμφανιζομένων σήμερον θανατηφόρων ἐπιδημιῶν, δι' αὐτὸ καὶ πολλοὶ πιστεύουν ὅτι πρόκειται περὶ ἐκλειπούσης παθήσεως. Ἰσχύουν δηλαδὴ εἰσέτι τὰ ὅσα ἔγραψε περὶ αὐτοῦ ὁ Κλων Στέφανος τὸ 1884, ὅτι δηλαδὴ δὲν δυνάμεθα νὰ ἀποδώσωμεν τὸν λοιμὸν εἰς οὐδεμίαν τῶν γνωστῶν ἐπιδημικῶν νόσων⁴. Πότε ἀκριβῶς ὁ Θουκυδίδης ἤρχισε γράφων τὴν ἱστορίαν του δὲν εἶναι γνωστόν. Διότι, καίτοι ἀναφέρει ὅτι ἤρχισεν αὐτὴν ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ πολέμου (1, 1, 1), εἶναι πιθανώτερον ὅτι ἐπρόκειτο ἀπλῶς περὶ συλλογῆς σημειώσεων. Διότι, ὡς φαίνεται, ἡ συστηματικώτερά περιγραφὴ τῶν γεγονότων ἤρχισε μόνον ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς ἐξορίας του. Ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τοῦτο αἱ γνώμαι διίστανται. Κατὰ τινὰς ἤρχισε τὴν συγγραφὴν αὐτῆς μόνον μετὰ τὴν ἀνάκλησιν ἀπὸ τῆς ἐξορίας του τὸ 404 π X⁵. Πιθανώτερον, ἐν τούτοις, εἶναι ὅτι εἶχε καὶ προηγουμένως συμπληρώσει ὠρισμένα κεφάλαια τῆς ἱστορίας του. Καὶ βεβαίως δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶχε προβῆ καὶ μεταγενεστέρως εἰς προσθήκας ἢ ἀναθεωρήσεις αὐτῶν. Ὁ W. Schadenwald λ. χ. χρονολογεῖ τὸ 2ον βιβλίον τὸ περιγράφον τὸν λοιμὸν μετὰ τὸ 404, διότι εἰς τοῦτο μνημονεύεται τὸ τέλος τοῦ πολέμου (2, 65, 12)⁶. Εἰς τὴν περίπτωσιν ὅμως αὐτὴν ἡ περιγραφὴ τοῦ λοιμοῦ θὰ ἀπεῖχε μίαν εἰκοσαετίαν ἀφ' ὅτου ἔλαβε χώραν.

2. K. Weidauer, *Thukyd. und Hippokr. Schriften*, διατρ. Heidelberg 1955.

3. J. Draeseke, *Thukyd. Pestbericht und Fortleben*, *Woch. kl. Philol.* 33, 831, 1916.

4. Κλων Στέφανος, *Grece, Dict. Encycl. Scienc. Medicales*, Dechamps 1884 Paris.

5. Οὕτως ὁ K. I. Dover, *Thucyd. Greece and Rome* 7, 1973, ἀντιθέτως ὁ H. R. Breitenbach, *Kl. Pauly - Wissowa* 5, 792, 1973.

6. W. Schadenwald, *Gesch. Schrift. Thukyd.* 1929 Berlin.

Ἄλλα καὶ ἂν ἀκόμη τοῦτο θεωρηθῆ ὡς ὑπερβολικόν, ὁ ἱστορικὸς θὰ εἶχε πάντως συμπληρώσει τὰς ἀναμνήσεις του καὶ ἐξ ἄλλων πηγῶν, τινὲς τῶν ὁποίων θὰ ἦσαν πιθανώτατα ἱατρικαί, ὅπως ἀποδεικνύει τὸ πλῆθος τῶν ἱατρικῶν ὄρων, τοὺς ὁποίους ὁ ἱστορικὸς χρησιμοποιεῖ. Οὕτω, κατὰ τὸν D. L. Page, ἐπὶ 94 ὄρων οἱ ὁποῖοι ἀναφέρονται εἰς τὰ κεφάλαια τοῦ λοιμοῦ, οἱ 77 ἀπαντοῦν καὶ εἰς τὰ ἱατρικὰ συγγράμματα⁷. Ἐξ ἄλλου καὶ 49 ἐκφράσεις εἰς τὰ ἐν λόγῳ κεφάλαια ἀνήκουν εἰς τὰ ἅπαξ λεγόμενα τοῦ Θουκυδίδου.

Ἡ περιγραφή τοῦ λοιμοῦ τὴν ὁποίαν δίδει ὁ ἱστορικὸς εἶναι ἐν συντομίᾳ ἢ ἐξῆς: Κεφ. 47. Κατὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ θέρους τοῦ δευτέρου ἔτους τοῦ πολέμου (430 π. X.) οἱ Πελοποννήσιοι εἰσέβαλον εἰς τὴν Ἀττικὴν. Μετ' ὀλίγας ἡμέρας ἤρχισεν ὁ λοιμὸς, ὅστις, ὡς ἐλέγετο, εἶχεν ὡς προέλευσιν τὴν Αἰθιοπίαν, ἐκ τῆς ὁποίας εἶχεν ἐπεκταθῆ εἰς τὴν Αἴγυπτον, τὴν Λιβύην καὶ τὰς παρακειμένας ἀσιατικὰς ἐπαρχίας τοῦ Περσικοῦ Κράτους. Ὁ Θουκυδίδης ἀποκλείει ὅτι ὁ λοιμὸς εἶχε προηγουμένως προσβάλει τὴν Λῆμνον καὶ ἄλλους περὶ αὐτὴν τόπους, διότι, ὡς λέγει, οὐδαμοῦ εἶχεν ἐπέλθει τόσον μεγάλη φθορὰ ἀνθρώπων ὅπως εἰς τὰς Ἀθήνας: Κεφ. 48. Κατὰ πρῶτον ἐξεδηλώθη εἰς τὸν Πειραιᾶ, διὰ τοῦτο καὶ ἐνομίσθη ὅτι οἱ Πελοποννήσιοι εἶχον ρίψει δηλητήριον εἰς τὰ ἐκεῖ φρέατα. Μετὰ ταῦτα ὅμως ἐξηπλώθη εἰς Ἀθήνας, αἱ ὁποῖαι ὑδρεύοντο κυρίως ἐκ πηγῶν καὶ δεξαμενῶν. Περὶ τῶν αἰτίων τοῦ λοιμοῦ ὁ ἱστορικὸς δὲν θὰ ἀσχοληθῆ. Θὰ περιορισθῆ μόνον εἰς τὴν περιγραφὴν αὐτοῦ πρὸς χάριν τῶν μεταγενεστέρων, ἂν τυχὸν ἐπρόκειτο νὰ ἐπανέλθῃ. Τὸ πράττει δέ, διότι καὶ ὁ ἴδιος ἐνόσησε καὶ ἄλλους εἶδε παθόντας ἐξ αὐτοῦ. Ὁ λοιμὸς ἦτο ὡς πάθησις ἄγνωστος εἰς τοὺς ἱατροὺς, δι' αὐτὸ δὲ ὄχι μόνον ἀπεδείχθησαν ἀνίσχυροι νὰ τὸν καταπολεμήσουν, ἀλλ' ἠσθένησαν καὶ οἱ ἴδιοι. Ἀνωφελὴς ἐπίσης ἀπεδείχθη ἡ προσφυγὴ τῶν πασχόντων εἰς τὰ ἱερὰ ἢ εἰς τὰς μαντείας: Κεφ. 49. Πρὸ τῆς εἰσβολῆς τοῦ λοιμοῦ τὸ ἔτος ἦτο ὑγιεινόν, αἱ δὲ προηγουμένως ὑφιστάμεναι παθήσεις κατέληξαν εἰς αὐτόν (τὸ κείμενον εἶναι ἀσαφές). Οἱ προσβαλλόμενοι ὑπὸ τοῦ λοιμοῦ κατελαμβάνοντο αἰφνιδίως ὑπὸ καύσου τῆς κεφαλῆς καὶ ὀξείας ἐπιπεφυκίτιδος. Ἡ φλόγωσις καὶ ἡ ὑπεραιμία προσέβαλλον κατόπιν τὸν φάρυγγα καὶ τὴν γλῶσσαν, ἐνῶ ἀπὸ τοῦ στόματος ἀνεδίδοτο δυσώδης ἀπόπνοια. Ὁ πάσχων παρουσίαζε πταρμούς καὶ βράγχος τῆς φωνῆς, ἀπὸ δὲ τοῦ στήθους πόνον καὶ ἰσχυρὸν βῆχα. Ἐπίσης εἶχε χολώδεις ἐμέτους ἢ σπασμωδικὴν λύγκα, ἡ διάρκεια τῆς ὁποίας ἦτο ἄλλοτε ἄλλη. Τὸ σῶμα κατὰ τὴν ἐπαφὴν δὲν ἦτο πολὺ θερμόν, εἰς δὲ τὴν χροιάν ὑπέρουθρον ἢ ὑποκυά-

7. D. L. Page, Thucyd. Descript. Great Plague of Athens, Cl. Quart 3, 97, 1953.

νον. Ἐπὶ τοῦ δέρματος παρετηρεῖτο μικροφλυκταινωδὲς ἐξελκωτικὸν ἐξάνθημα. Τὸ αἴσθημα τοῦ καύσου ἦτο τόσον ἰσχυρόν, ὥστε οἱ πάσχοντες νὰ μὴ ἀνέχωνται τὰ ἐνδύματα καὶ τὰ σινδόνια, προτιμῶντες νὰ παραμένουν γυμνοί. Εἶχον τὴν ἐπιθυμίαν νὰ ριφθοῦν εἰς ψυχρὸν ὕδωρ, πολλοὶ δὲ ἐκ τῶν ἐγκαταλειφθέντων ἀσθενῶν ἐρρίφθησαν εἰς φρέατα διὰ νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τῆς φοβερᾶς δίψης. Ἐναντίον αὐτῆς ὀλίγον ἀνεκούφιζεν ἡ ποσότης τῶν λαμβανομένων ὑγρῶν. Οἱ ἀσθενεῖς, πλὴν τούτου, κατείχοντο ὑπὸ ἀνησυχίας καὶ ἀϋπνίας. Ἐν τούτοις, παρὰ τὴν ταλαιπωρίαν, τὸ σῶμα ἀντειχε μέχρι τῆς 7ης ἢ τῆς 9ης ἡμέρας, ὁπότε ἐπήρ-
 χετο ἡ κρίσις τῆς ὀξείας φάσεως, ἡ ὁποία ἀπέληγεν ἢ εἰς ὑφεισιν ἢ εἰς θάνατον. Κατόπιν ἡ πάθησις κατήρχετο εἰς τὴν κοιλίαν προκαλοῦσα ἐξελκώσεις τοῦ ἐντέ-
 ρου, τὰς ὁποίας συνώδευεν ἰσχυρὰ διάρροια. Οἱ πλεῖστοι ὑπέκυπτον εἰς αὐτὴν λόγῳ ἐξαντλήσεως. Συνεπῶς ἡ πάθησις, ἂν καὶ ἤρχιζεν ἀπὸ τῆς κεφαλῆς, τελικῶς προσέβαλλεν ὀλόκληρον τὸ σῶμα. Ὅσοι ἐσώζοντο καὶ ἐκ τοῦ διαρροϊκοῦ συνδρό-
 μου, παρουσίαζον ἐπιπλοκὰς ἐκ τῶν ἄκρων, πολλοὶ δὲ ἐστερήθησαν καὶ τὴν χρῆ-
 σιν των (ἢ καὶ αὐτὰ ταῦτα) ἢ τῶν γεννητικῶν ὀργάνων ἢ τῶν ὀφθαλμῶν. Ἄλλοι
 προσεβλήθησαν κατὰ τὴν ἀνάρθωσιν ὑπὸ ἀμνησίας : Κεφ. 50. Τὰ ὄρνεα καὶ τὰ
 σαρκοβόρα τετράποδα, ὅσα τρέφονται ἐκ πτωμάτων, δὲν ἐπλησίαζον τοὺς νεκρούς,
 διότι ἄλλως καὶ αὐτὰ ὑπέκυπτον εἰς τὸν λοιμόν. Ἀπόδειξιν περὶ τούτου ἀποτελεῖ
 ἡ ἐξαφάνισις τῶν ὀρνέων ἐκ τῆς Ἀττικῆς. Οἱ κύνες ὑπέστησαν μᾶλλον τὰς συνε-
 πείας τοῦ λοιμοῦ ὡς κατοικίδια ζῶα : Κεφ. 51. Ὁ θάνατος ἐπηκολούθει ἀδιαφόρως
 εἴτε οἱ πάσχοντες διετέλουν ὑπὸ θεραπείαν, εἴτε εἶχον ἐγκαταλειφθῆ. Καμμία
 θεραπεία δὲν ἦτο ἀποτελεσματικὴ, διότι ἡ ὠφελουσα τὸν ἕνα, ἔβλαπτε τὸν ἄλλον.
 Οὔτε ἐπηρέαζε τὴν ἔκβασιν τὸ ἂν τὸ σῶμα ἦτο προηγουμένως εὐρωστον ἢ ἀσθε-
 νικόν. Οὔτε ὁ τρόπος τῆς διατροφῆς ἠδύνατο νὰ προφυλάξῃ ἀπὸ τῆς νόσου.
 Μεταξὺ τῶν μεγαλύτερων δεινῶν ἦτο καὶ ἡ πτώσις τοῦ ἠθικοῦ τῶν πασχόντων,
 οἱ ὅποιοι ἐπίστευον ὅτι ἦσαν καταδικασμένοι. Ἡ μεγάλη θνητότης ἦτο ἐν μέρει
 ἀποτέλεσμα τῆς ἐγκαταλείψεως τῶν ἀσθενῶν, λόγῳ τοῦ φόβου τῆς μεταδόσεως.
 Πράγματι δὲ ὅλοι οἱ πλησιάζοντες ἢ ὑπηρετοῦντες τοὺς ἀσθενεῖς ἀπέθνησκον
 ἐκ τοῦ λοιμοῦ. Ἐξ ἄλλου καὶ οἱ οἰκεῖοι αὐτῶν εἶχον ἀποκάμει πλέον ἀπὸ τὰ ἄλλε-
 πᾶλληλα πένθη. Μόνον οἱ ἐπιζήσαντες ἐκ τοῦ λοιμοῦ ἐλυποῦντο τοὺς ἀποθνή-
 σκοντας, διότι αὐτοὶ οἱ ἴδιοι εἶχον ἀποκτήσει ἀνοσίαν. Διότι καὶ ἂν ἀκόμη τὸ
 νόσημα ὑπετροπίαζε, δὲν κατέληγεν εἰς θάνατον (τὸ κείμενον εἶναι ἀσαφές).
 Ἦσαν ἐπομένως περιχαρεῖς, διότι ἐπίστευον ὅτι τοῦ λοιμοῦ θὰ ἠδύνατο νὰ ὑπερ-
 νικήσουν πᾶσαν ἄλλην πάθησιν : Κεφ. 52. Μεταξὺ τῶν αἰτίων τῆς ἐξαπλώσεως τοῦ
 λοιμοῦ ἦτο καὶ ἡ στέγασις πολλῶν ἐκ τῶν προσφυγόντων εἰς τὴν πόλιν εἰς πνι-
 γηρὰς καλύβας. Οἱ νεκροὶ ἐγκατελείποντο εἰς τὰς ὁδοὺς ἢ περὶ τὰς κρήνας καὶ

τὰ ἱερά. Δὲν ἐτηροῦντο πλέον τὰ ἔθιμα τῆς ταφῆς, πολλοὶ δὲ νεκροὶ ἐκαίοντο εἰς κοινὴν πυρὰν : Κεφ. 53. Παρατηρήθη ἐπίσης μεγάλη ἔκλυσις ἠθῶν, τάσις πρὸς σπατάλην καὶ ἀμέτρους διασκεδάσεις, ἀλλὰ καὶ πρὸς ἀθέμιτον πλουτισμόν. Ἐπαυσε πλέον ὁ σεβασμὸς πρὸς τοὺς νόμους καὶ ὁ φόβος ἀπὸ τῆς τιμωρίας τῶν θεῶν : Κεφ. 54. Ὁ λοιμὸς δὲν προσέβαλε τὴν Πελοπόννησον ἢ μόνον κατὰ τρόπον ἀνάξιον λόγου. Κυρίως ἔπληξε τὰς Ἀθήνας καὶ τὰς πολυανθρώπους πολιτείας.

α) Ἡ περιγραφή τοῦ λοιμοῦ ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου παρουσιάζει ἀπὸ ἰατρικῆς ἀπόψεως πολλὰ κενά. Οὕτω λ.χ. δίδει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἡ πάθησις ἠκολούθει πάντοτε τὴν ἰδίαν βαρυτάτην πορείαν καὶ ὅτι, μὲ ὀλίγας μόνον ἐξαιρέσεις, κατέληγεν εἰς τὸ μοιραῖον. Ὡς ἀναφέρεται, οἱ τυχόν ἐπιβιώσαντες εἰς τὴν ὀξεῖαν φάσιν τῆς νόσου ἀπέθνησκον κατόπιν ἐκ τῆς ἐξαντλήσεως, συνεπεία τοῦ ἀκολουθοῦντος διαρροϊκοῦ συνδρομοῦ. Οἱ ὀλίγοι διασωθέντες καὶ ἐξ αὐτοῦ περιγράφονται ἢ ὡς παράλυτοι ἢ ὡς ἀκρωτηριασθέντες κατὰ τὰ ἄκρα ἢ τὰ γεννητικὰ μόρια ἢ ὡς τυφλοὶ ἢ ὡς ἀμνησιακοί. Ὅτι ὅμως τὰ ἀναφερόμενα δὲν συνέβαινον ἀπαραιτήτως ἀποδεικνύει ἡ περίπτωσις τοῦ ἰδίου τοῦ Θουκυδίδου, ὅστις, ἂν καὶ προσβληθεῖς ὑπὸ τοῦ λοιμοῦ, ἠδυνήθη, ἐν τούτοις, μετὰ ταῦτα νὰ στρατηγήσῃ καὶ νὰ συγγράψῃ τὴν μνημειώδη ἱστορίαν του. Συνεπῶς ἐκ τῆς περιγραφῆς τῆς ἐπιδημίας ὑπὸ τοῦ ἱστορικοῦ, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξαχθῇ ποία ἦτο ἡ συχνότης τῆς ὑπ' αὐτοῦ περιγραφομένης βαρυτάτης μορφῆς ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἐλαφροτέρας ἢ ἐκτρωτικὰς μορφάς. Ἡ ὕπαρξις, ἐν τούτοις, αὐτῶν ἀποτελεῖ φυσικὸν φαινόμενον εἰς ὅλας τὰς ἐπιδημίας, διότι ἄλλως αὐταὶ θὰ κατέληγον εἰς τὸν ἀφανισμόν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους.

β) Ἐκ τῆς περιγραφῆς τοῦ Θουκυδίδου δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συναχθῇ κατὰ πόσον, τὸ μετὰ τὴν ὀξεῖαν φάσιν ἀκολουθοῦν διαρροϊκὸν σύνδρομον ἀπετέλει ἀναγκαστικὴν φάσιν εἰς τὴν πορείαν τοῦ λοιμοῦ ἢ ὀφείλετο εἰς τὴν ἐξασθένησιν τοῦ ὄργανισμοῦ ἢ εἰς τὴν ἀκατάλληλον δίαιταν τοῦ ἀναρρυνόντος. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὰς ἐμφανιζομένας παραλύσεις ἢ νεκρώσεις τῶν ἄκρων (ὁ ἱστορικὸς δὲν χρησιμοποιεῖ οὐδαμοῦ τὸν ὄρον γάγγραινα) κατὰ τὴν ἀποδρομὴν τῆς νόσου. Τὸ αὐτὸ ἐρώτημα τίθεται καὶ διὰ τὰς ἐπιπλοκάς ἐκ τῶν γεννητικῶν ὀργάνων, τῶν ὀφθαλμῶν ἢ τῆς μνήμης. Πρέπει δηλαδὴ νὰ τὰς ἀποδώσωμεν εἰς τὸν μικροβιακὸν παράγοντα τὸν προκαλέσαντα τὸν λοιμὸν ἢ ὀφείλονται εἰς ἐπιμολύνσεις, λόγῳ τῆς ἐξαντλήσεως τῶν ἀμυντικῶν δυνάμεων τοῦ ὄργανισμοῦ ; Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην οἱ ἱστοὶ δὲν εἶναι πλέον εἰς θέσιν νὰ ἀμυνθοῦν κατὰ τῆς εἰσβολῆς τῶν σαπροφύτων καὶ τῶν ἐναεροβίων μικροβίων. Παράδειγμα τοιαύτης προσβολῆς ἀποτελεῖ ἡ νομὴ τοῦ προσώπου εἰς καχεκτικὰ παιδία ἢ ἄλλα δερματικὰ νεκρώσεις κατὰ τὴν ἀποδρομὴν τῶν βαρέων λοιμωδῶν νοσημάτων.

γ) Κατὰ τὸν ἱστορικόν, οἱ πάσχοντες δὲν ἠδύναντο νὰ ἀνεχθοῦν τὰ ἐνδύματα καὶ τὰ κλινოსκεπάσματα. Τοῦτο δὲ ἀποδίδεται εἰς τὸ ὑπάρχον σφοδρὸν αἰσθημα τοῦ καύσου. Ἐν τούτοις εἰς ἄλλο σημεῖον λέγει, ὅτι τὸ δέρμα τῶν πασχόντων δὲν ἦτο πολὺ θερμὸν κατὰ τὴν ἐπαφήν. Ἄν ὅμως δὲν ὑφίστατο ὑπερπυρεξία, τότε θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποδώσωμεν τὴν μὴ ἀνοχὴν τῶν καλυμμάτων εἰς ἄλλην αἰτίαν, ὡς λ. χ. εἰς τὸν πόνον τοῦ φλυκταινο-ἐλκωτικοῦ ἐξανθήματος, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Γ. Ἀλιβιζᾶτος.

δ) Τὸ ἀναφερόμενον ὅτι πολλοὶ ἐκ τῶν ἐγκαταλειφθέντων ἀσθενῶν ἐρρίφθησαν εἰς τὰ φρέατα, λόγῳ τῆς ἀφορήτου δίψης, εἶναι ἀπίθανον. Τὸ νὰ ριφθῆ τις ἐντὸς φρέατος ἀσφαλῶς δὲν ἀποβλέπει εἰς τὴν ἱκανοποίησιν τοῦ αἰσθήματος τῆς δίψης, ἀλλ' εἰς αὐτοκτονίαν. Συνεπῶς δὲ ὁ πάσχων, ὅστις προέβη εἰς τὸ διάβημα τοῦτο, προφανῶς ὠδηγήθη εἴτε ἐξ ἀπελπισίας, εἴτε ἐκ διαταράξεως τῶν φρενῶν. Δι' αὐτὸ οἱ Ἰ. Σταυρίδης καὶ Γ. Ἀλιβιζᾶτος ὀρθῶς ὑποστηρίζουν, ὅτι οἱ ὡς ἄνω πάσχοντες κατείχοντο εἴτε ὑπὸ μανίας, εἴτε ὑπὸ παραληρημάτος⁸.

ε) Ἡ πληροφορία ὅτι τὰ πτωματόφιλα ὄρνεα καὶ σαρκοβόρα τετράποδα δὲν ἐπλησίαζον τοὺς νεκρούς, διότι ἄλλως ἀπέθνησκον ἐκ μεταδόσεως τοῦ λοιμοῦ, εἶναι καὶ αὕτη ἀπίθανος. Πρὸς ἐπιβεβαίωσιν τῶν λεγομένων ὁ ἱστορικὸς ἀναφέρει ὅτι τὰ ὄρνεα εἶχον ἐξαφανισθῆ ἐκ τῆς Ἀττικῆς. Ἡ μετάδοσις ὅμως ἀνθρωπίνων λοιμωδῶν παθήσεων εἰς τὴν τόσον ἀπομεμακρυσμένην συνομοταξίαν τῶν πτηνῶν ἀπαιτεῖ προηγουμένως τὴν μεταλλαγὴν τῶν παθογόνων μικροβίων, τὰ ὅποια εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην ἀποβάλλουν τὴν μολυσματικὴν τῶν ἱκανότητα ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Γ. Ἀλιβιζᾶτος, πρὸς ἐξήγησιν τῆς ἐξαφανίσεως τῶν ὀρνέων ἐκ τῆς Ἀττικῆς, ἐπικαλεῖται τὸ λεγόμενον ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου (2, 14, 1), ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι εἶχον μεταφέρει τὰ πρόβατα καὶ τὰ ὑποζύγια εἰς τὴν Εὐβοίαν καὶ τὰς πλησίον νήσους. Καὶ ἡ μὲν διδομένη ἐξήγησις εἶναι εὐλογοφανής, δὲν ἀποκλείεται ὅμως ἡ δῆθεν ἐξαφάνισις τῶν ὀρνέων νὰ ἀνήκῃ ἀπλῶς εἰς τὰ θρυλούμενα. Ὅσον ἀφορᾷ τὰ σαρκοβόρα τετράποδα, δηλαδὴ τοὺς λύκους, θῶας ἢ ὑαίνας (!), ὁ Γρ. Κάτσας ὀρθῶς τονίζει ὅτι ἡ κυκλοφορία τῶν ἐντὸς τῆς περιμέτρου τῶν τειχῶν τῆς πόλεως εἶναι ἀπίθανος⁹. Ἐξ ἄλλου διὰ τὴν μεταδοτικότητά τοῦ λοιμοῦ εἰς τὰ σαρκοβόρα τετράποδα καὶ τοὺς κύνας ἰσχύουν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἦττον τὰ ὅσα ἐλέχθησαν περὶ τῶν πτηνῶν. Ὡς εἶναι γνωστόν, ἂν ἐξαιρέσωμεν τοὺς

8. Ι. Σ. Σταυρίδης, Λοιμὸς Ἀθηνῶν, Ἀθηνᾶ 20, 420, 1908, Γ. Ἀλιβιζᾶτος, Πρῶται ἐπιδημ. εὐλογίας καὶ Θουκυδ. λοιμὸς Ἀθηνῶν, 1950 Ἀθῆναι.

9. Γρ. Κάτσας, Ποία νόσος ἦτο ὁ λοιμὸς τῶν Ἀθηνῶν; Βραδυνὴ 19-24 Αὐγούστου 1938.

συγγενεστέρους πρὸς ἡμᾶς πιθήκους, ἢ μεταδόσεις τῶν ἀνθρωπίνων μολυσματικῶν νόσων εἰς ἄλλα ζῷα εἴτε εἶναι ἀνέφικτος, εἴτε μόνον δυνατὴ ὑπὸ τὰς εἰδικὰς συνθήκας τοῦ ἐργαστηρίου.

Ἐπισημαστέον ὅτι ὁδηγοῦμεθα συνεπῶς ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἀσαφειῶν ἢ ἀπιθανοτήτων νὰ θέσωμεν τὸ ἐρώτημα, ποία ἀράγε νὰ εἶναι ἡ ἀξιοπιστία τοῦ Θουκυδίδου ἢ τῶν πηγῶν του εἰς τὴν συγκεκριμένην περίπτωσιν τῆς περιγραφῆς τοῦ λοιμοῦ τῶν Ἀθηναίων;

1. Ἦλθεν ἀράγε πράγματι ὁ λοιμὸς εἰς Ἀθήνας ἐξ Αἰθιοπίας μέσῳ Αἰγύπτου ἢ Λιβύης ἢ Συρίας; Ὁ ἱστορικὸς δὲν ἐπεχείρησε δυστυχῶς νὰ ἐξακριβώσῃ τὴν πληροφορίαν του, ἐνῶ τοῦτο δὲν θὰ ἦτο δύσκολον, ἀλλὰ τὴν ἀναφέρει ὡς λεγόμενον (2, 48, 1). Εἶχε τυχὸν ἀμφιβολίας διὰ τὴν ἀξιοπιστίαν της; Ἀλλὰ τότε διατί νὰ μὴ ἀναφέρῃ τὴν προέλευσιν τῆς πληροφορίας του καὶ νὰ ἐκθέσῃ τοὺς λόγους τῆς δυσπιστίας του; Ἡ ἐξακριβώσις ὅμως αὐτῆς θὰ ἦτο ἀπὸ ἱατρικῆς ἀπόψεως σπουδαιότατη καὶ ἴσως θὰ ἔδιδεν εἰς ἡμᾶς τὴν δυνατότητα νὰ ἐξακριβώσωμεν τὴν φύσιν τοῦ λοιμοῦ.

2. Εἰς τὸ ἴδιον κεφάλαιον ὁ Θουκυδίδης λέγει περὶ τοῦ λοιμοῦ ὅτι κατὰ πρῶτον εἰσέβαλεν εἰς τὸν Πειραιᾶ. Ἡ πληροφορία αὕτη φαίνεται ἀκριβής, ὡς συνάγεται ἐκ τῆς ὑπονοίας ὅτι οἱ Πελοποννήσιοι εἶχον ῥίψει φάρμακα εἰς τὰ φρέατα τοῦ Πειραιῶς. Ἡ ὑπόνοια ὅμως αὕτη θὰ ἦτο μόνον τότε νοητή, ἂν τὸ ἐπίνειον εἶχε προσβληθῆ πρὸ τοῦ ἄστεως, διότι τοῦτο ὑδρεύετο κυρίως ἐκ κρηναίων. Ἐὰν ὅμως ὁ λοιμὸς εἶχεν ἀρχίσει ἐκ τοῦ Πειραιῶς, τότε πιθανώτατα εἶχεν εἰσαχθῆ ἐκεῖ διὰ θαλάσσης. Ἐξ ἄλλου ἢ μετὰ τῆς ξηρᾶς ἐπικοινωνία εἶχε τότε διακοπῆ, λόγῳ τῆς ἐπιδρομῆς τῶν Πελοποννησίων. Ὡς γνωστόν, οἱ Ἀθηναῖοι ἐπυρομηθεύοντο τὰ σιτηρὰ κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ τοῦ Πόντου, τῆς Σικελίας καὶ τῆς Αἰγύπτου. Ἐπειδὴ δὲ δὲν ἔχομεν πληροφορίας περὶ ὑπάρξεως λοιμοῦ εἰς τὰς δύο πρῶτας χώρας, ἢ προέλευσις αὐτοῦ ἐξ Αἰγύπτου εἶναι πολὺ πιθανή.

3. Ὑπὸ τοῦ ἱστορικοῦ ἀναφέρεται ὑπὸ μορφὴν φήμης ὅτι ὁ λοιμὸς, πρὶν εἰσβάλλῃ εἰς τὴν Ἀττικὴν, εἶχεν ἐμφανισθῆ εἰς τὴν Λῆμον καὶ εἰς ἄλλους τόπους, προφανῶς τῆς Ἑλλάδος (2, 47, 3). Ὁ Θουκυδίδης ὅμως δὲν τὸ παραδέχεται ἢ τοὐλάχιστον ἀμφιβάλλει ἂν πρόκειται περὶ τῆς ἰδίας ἐπιδημίας, διότι λέγει ὅτι οὐδαμοῦ ἢ πορεία ἦτο τόσον βαρεῖα καὶ θανατηφόρος, ὅσον εἰς τὰς Ἀθήνας. Ἐν τούτοις, ἀπὸ ἱατρικῆς ἀπόψεως θὰ εἶχε μεγάλην σημασίαν νὰ μάθωμεν, ἂν τὰ συμπτώματα τῶν ἐκεῖ ἐπιδημιῶν ἦσαν παρόμοια πρὸς ἐκεῖνα τοῦ λοιμοῦ τῶν Ἀθηναίων. Τοῦτο δέ, διότι ἡ κλινικὴ διάγνωσις τίθεται κυρίως ἐκ τῆς ὁμοιότητος τῶν συμπτωμάτων καὶ ὄχι ἐκ τῆς βαρύτητος μιᾶς ἐπιδημίας, διότι αὕτη συχνὰ ποικίλλει ἀναλόγως τῶν περιοχῶν τῆς ἐμφανίσεως, τῶν ἐποχῶν τοῦ ἔτους κλπ.

4. Ὁ ἱστορικὸς ἀναφέρει ὅτι ὁ λοιμὸς δὲν εἰσέβαλεν εἰς τὴν Πελοπόννησον ἢ μόνον κατὰ τρόπον ἀνάξιον λόγου (2, 54, 5). Ἐν συνεχείᾳ ὅμως ἀναφέρει ὅτι ἐκτὸς τῶν Ἀθηνῶν προσεβλήθησαν μόνον τὰ πολυανθρωπότατα χωρία. Ποῖα ὅμως ἦσαν ταῦτα καὶ διατί δὲν τὰ ἀναφέρει; Διότι ἐκτὸς τῶν Ἀθηνῶν, μόνον ἡ Κόρινθος, τὸ Ἄργος καὶ αἱ Θῆβαι θὰ ἠδύναντο νὰ χαρακτηρισθοῦν εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα ὡς πολυάνθρωποι πόλεις.

5. Ἄν ὁ λοιμὸς ἦτο ὄντως τόσοσ μεταδοτικὸς ὅπως περιγράφεται, εἶναι περίεργον τότε διατί ἡ Πελοπόννησος καὶ ἡ λοιπὴ Ἑλλάς νὰ μὴ προσβληθοῦν ὑπ' αὐτοῦ (2, 47, 4 καὶ 51, 5). Ὅτι δὲ ὁ Θουκυδίδης ἐπίστευε πράγματι εἰς τὴν μεταδοτικότητά τοῦ λοιμοῦ ὑποστηρίζει εἰς νεωτέραν ἐργασίαν τοῦ ὁ C. Lichten-thaele¹⁰. Ἄλλ' ὡς ἐλέχθη, ὀλίγον πρὸ τῆς ἐκδηλώσεως τοῦ λοιμοῦ οἱ Πελοποννήσιοι εἶχον εἰσβάλει εἰς τὴν Ἀττικὴν καὶ παρέμειναν λεηλατοῦντες αὐτὴν περὶ τὸν ἓνα μῆνα (2, 55, 1). Τὸ δεύτερον ἔτος τοῦ λοιμοῦ, ἂν καὶ δὲν εἰσέβαλον εἰς τὴν Ἀττικὴν, ἐν τούτοις ἐπολιόρκησαν τὰς Πλαταιὰς καὶ ἐληλάτησαν τὴν Σαλαμίνα (2, 93). Τὸ τρίτον καὶ τὸ τέταρτον ἔτος τοῦ λοιμοῦ ἐπανελάβον ὅμως τὴν εἰσβολὴν των εἰς τὴν Ἀττικὴν (3, 1 καὶ 26). Ἐξ ἄλλου, οἱ Ἀθηναῖοι μετὰ τῶν Χίων καὶ τῶν Λεσβίων ἐληλάτησαν κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος τοῦ λοιμοῦ τὴν Ἐπιδουρίαν, τὴν Τροιζηνίαν, τὴν Ἐρμιονίδα καὶ τὰς Πρασιάς τῆς Λακωνικῆς (2, 57, 1). Καίτοι δέ, ὡς ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου, ἦσαν φορεῖς τοῦ λοιμοῦ, ἐν τούτοις δὲν τὸν μετέδωσαν οὔτε εἰς τοὺς Πελοποννησίους, οὔτε εἰς τοὺς συμμάχους των (2, 56, 2). Ἐν τούτοις, τὰ ἀνωτέρω συγκρούονται πρὸς μίαν πληροφορίαν τοῦ Πausanίου, ὅτι οἱ Φιγαλιεῖς ἀφιέρωσαν τὸν γνωστὸν ναὸν των εἰς τὸν Ἐπικουρίον Ἀπόλλωνα μὲ ἀρχιτέκτονα τὸν Ἰκτῖνον, ἐπειδὴ ὁ θεὸς τοὺς ἀπήλλαξεν ἀπὸ τοῦ λοιμοῦ κατὰ τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον¹¹.

6. Ἐν συνεχείᾳ ὁ ἱστορικὸς ἀναφέρει ὅτι εἰς τὰς ἀποσταλείσας ὑπὸ τὸν Ἄγωνα ἐνισχύσεις εἰς Ποτειδαίαν, ἐσημειώθησαν 1050 θάνατοι ἐκ λοιμοῦ ἐπὶ συνόλου 4000 ὄπλιτων. Οἱ ἀνωτέρω, ἐν τούτοις, δὲν τὸν μετέδωσαν οὔτε εἰς τοὺς πολιορκουμένους Ποτειδαίαιτας, οὔτε καὶ εἰς τὸν ἐκεῖ εὐρισκόμενον στρατὸν ὑπὸ τὸν Φορμίωνα, ὅστις καὶ ἐξηκολούθησε τὴν πολιορκίαν τῆς πόλεως μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν τῶν ἐνισχύσεων (2, 58, 1-3). Ἐπίσης οἱ Ἀθηναῖοι δὲν τὸν μετέδωσαν οὔτε καὶ εἰς τοὺς ἀποστατήσαντας Μυτιληναίους, παρὰ τὴν μακροχρόνιον πολιορκίαν των (3, 2 - 18 καὶ 25 - 36). Ἄλλ' οὔτε καὶ εἰς τοὺς Κερκυραίους, παρὰ τὴν ἀνά-

10. C. Lichtenhaele r, Thucyd. A-t-il cru a la contagion de la peste? Gesner. 19, 83, 1962.

11. Πausan., Ἄρκαδ. 8, 41, 7-8.

μίζιν των εις τὸν ἐμφύλιον πόλεμον αὐτῶν (3, 70 - 85). Οὐδὲ καὶ εἰς τὴν Ἀκαρνανίαν καὶ τὴν Σικελίαν, ὅπου οἱ Ἀθηναῖοι εἶχον ἐκστρατεύσει (2, 68 καὶ 102, 3, 86, 88, 90). Πῶς ὅμως συμβιβάζονται τὰ ἀνωτέρω μὲ τὰ λεγόμενα ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου περὶ τῆς μεγάλης μεταδοτικότητος τοῦ λοιμοῦ ;

7. Οὔτε συμφωνεῖ μὲ τὴν ἀναφερομένην μεγάλην θνητότητα τοῦ λοιμοῦ ἢ ἀμείωτος συνέχισις τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων. Ἐν τούτοις, κατὰ τὸν Θουκυδίδην, ὑπέκυψαν εἰς αὐτὸν 4400 ὀπλίται καὶ 300 ἱππεῖς, ἐκ δὲ τοῦ ὄχλου πλῆθος ἀναρίθμητον (3, 87, 1). Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸν Διόδωρον, ὅστις πιθανῶς ἐπαναλαμβάνει τὸν Ἔφορον, αἱ ἀπώλειαι ὑπερέβησαν τοὺς 4000 ὀπλίτας καὶ τοὺς 400 ἱππεῖς, εἰς δὲ τοὺς λοιποὺς ἐλευθέρους καὶ δούλους τοὺς μυρίους¹². Ὁ τελευταῖος ἀριθμὸς δὲν πρέπει νὰ ληφθῆ κυριολεκτικῶς, ἀλλ' ἀπλῶς σημαίνει πλῆθος ἀμέτρητον. Ὡστε, συμφώνως πρὸς τὰ ἀνωτέρω, ἀπωλέσθη τὸ ἐν τρίτον τῆς στρατιωτικῆς δυνάμεως τῶν Ἀθηναίων, ἢ ὅποια κατὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ πολέμου ἀνῆρχετο εἰς 13000 ὀπλίτας καὶ 1200 ἱππεῖς, μὴ ὑπολογιζομένης τῆς ἐθνοφρουρᾶς (2, 13, 6-8). Παρὰ ταῦτα, ἡ πολεμικὴ ἰσχὺς τῶν Ἀθηναίων δὲν φαίνεται ἐπηρεασθεῖσα μέχρι τῆς εἰρήνης τοῦ Νικίου (421), ἀν μὴ καὶ μέχρι τῆς εἰς Σικελίαν ἐκστρατείας (414).

Μήπως λοιπὸν οἱ ὑπὸ τοῦ ἱστορικοῦ διδόμενοι ἀριθμοὶ τῶν θυμάτων τοῦ λοιμοῦ εἶναι ὑπερβολικοὶ ; Τότε ὅμως ποῦ πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν ; Εἰς ἐσφαλμένας τυχὸν πληροφορίας τοῦ ἱστορικοῦ ἢ μήπως εἰς ἀντιπολιτευτικὴν διάθεσιν αὐτοῦ ἢ τῆς πηγῆς του ἐναντίον τοῦ Περικλέους καὶ τοῦ Κλέωνος ; Ἀλλ' εἰς τὴν περὶ πτωσιν ταύτην καὶ αἱ ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου μνημονευόμεναι κοινωνικαὶ καὶ ἠθικαὶ ἐπιπτώσεις τοῦ λοιμοῦ ἀνήκουν ἴσως καὶ αὐταὶ εἰς ρητορικὰς ὑπερβολὰς (2, 51-4). Διὰ τοὺς ἀνωτέρω λόγους ὁ Ἰ. Σ. Σταυρίδης ὑποστηρίζει, ὅτι ἡ περιγραφὴ τοῦ λοιμοῦ εἰς τὸν Θουκυδίδην εἶναι νεωτέρα προσθήκη, γενομένη παρὰ ὀλιγαρχικοῦ, ὅστις ἠθέλησε νὰ τὸν ἐμφανίσῃ ὡς θεόπεμπτον. Ὡς ἀποσταλέντα δηλαδὴ ὑπὸ τοῦ Ἀπόλλωνος πρὸς βοήθειαν τῶν Σπαρτιατῶν καὶ τιμορίαν τῶν Ἀθηναίων δημοκρατῶν. Ἡ ἀν δεχθῶμεν τὰς ἀπόψεις τοῦ E. Schwartz¹³, κατὰ τὰς ὁποίας τὴν ἡμετέραν ἱστορίαν τοῦ Θουκυδίδου συνεπλήρωσεν ὁ ἐκδότης του, τότε θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποδώσωμεν εἰς αὐτὸν τὰς σημειουμένας ὑπερβολὰς.

Ποῖος ἦτο ἡ ἀράγε ὁ αἰτιολογικὸς παράγων τοῦ λοιμοῦ τῶν Ἀθηναίων ; Ἄν πρόκειται ὄντως περὶ ἐπιδημικῆς νόσου εἰσβαλοῦσης ἐξ ὑπερποντίου χώρας καὶ συγκεκριμένως ἐξ Αἰγύπτου, θὰ ἦτο φυ-

12. Διόδωρ., 12, 58, 2.

13. E. Schwartz, *Gesch. Werk Thukyd.* 1919 Bonn.

σικόν να υποπευθῶμεν μίαν τῶν γνωστῶν μαστίγων τῆς ἀνθρωπότητος, ὑπὸ τῶν ὁποίων ἐπανελημμένως ἡ Εὐρώπη ὠδηγήθη εἰς τὴν ἐρήμωσιν καὶ τὴν καταστροφὴν. Αἱ μάστιγες δὲ αὗται εἶναι κυρίως ἡ χολέρα, ἡ πανώλης καὶ ἡ εὐλογία.

α) Ὡς πρὸς τὴν χολέραν δυνάμεθα νὰ τὴν ἀποκλείσωμεν, διότι τὰ συμπτώματα τῆς δὲν συμφωνοῦν μὲ τὴν περιγραφὴν τοῦ Θουκυδίδου. Διότι πράγματι, κατὰ τὴν ὀξεΐαν φάσιν τοῦ λοιμοῦ δὲν ἀναφέρονται αἱ ἀκατάσχετοι χολώδεις καὶ ὀρυζοειδεῖς κενώσεις, αἱ ὁποῖαι εἰς τὰς βαρεῖας περιπτώσεις ἐπιφέρουν τὸν θάνατον ἐντὸς 24 ἢ 48 ὥρων ἐξ ἀφυδατώσεως καὶ καταπληξίας. Ἀντιθέτως ὑπὸ τοῦ ἱστορικοῦ τονίζεται ὅτι κατὰ τὰς πρώτας 7 ἢ 9 ἡμέρας, οἱ πάσχοντες, παρὰ τὴν ταλαιπωρίαν, ἀντεῖχον σωματικῶς (2, 49, 6). Μόνον μετὰ τὴν πάροδον τῆς ὀξεΐας φάσεως ἠκολούθει τὸ διαρροϊκὸν σύνδρομον, ἀλλὰ δὲν γνωρίζομεν ἂν τοῦτο ἀπετέλει σύμπτωμα τῆς νόσου ἢ ὠφείλετο εἰς ἐξωγενῆ ἐπιπλοκὴν. Ἡ ἐπιδημία τῆς χολέρας εἶναι ἀπίθανος καὶ δι' ἄλλους λόγους. Διότι αὕτη προϋποθέτει τὴν μόλυνσιν τοῦ ὑδραγωγείου τῆς πόλεως ἢ τοῦ ποταμοῦ ἐξ οὗ ὑδρεύεται αὕτη. Αἱ Ἀθηναῖοι ὅμως ὑδρεύοντο τότε ἐκ διαφόρων κρηνῶν ἢ φρεάτων. Ἐὰν καὶ ὁ Π. Γ. Κυριακὸς ἀναφέρει, χωρὶς νὰ τοὺς κατονομάζη, ὀπαδούς τινες ὑπὲρ τῆς χολέρας ὡς τοῦ αἰτίου τοῦ λοιμοῦ, δὲν κατώρθωσα ὅμως νὰ ἀνεύρω οὐδένα ἐξ αὐτῶν ¹⁴.

β) Ἡ δευτέρα μάστιξ τῆς ἀνθρωπότητος ὑπῆρξεν ἡ πανώλης, ἡ κατ' ἐξοχὴν Pestis ἢ κατὰ τοὺς Ἀγγλοσάξωνας Plague. Σήμερον γνωρίζομεν ὅτι οἱ φυσικοὶ φορεῖς αὐτῆς εἶναι τὰ μικρὰ τρωκτικά. Διὰ τὴν μετάδοσίν της εἰς τὸν ἄνθρωπον εὐθύνονται κυρίως οἱ ἐπίμυες. Ἡ πανώλης προκαλεῖ εἰς αὐτοὺς ἐπιζωοτίαν, ἡ ὁποία προηγεῖται τῆς ἐπιδημίας τῶν ἀνθρώπων. Ὁ διάμεσος ξενιστὴς τοῦ μικροβίου εἶναι ἰδίως ὁ ψύλλος τοῦ ἐπίμυος (Xenopsylla Cheopis), διὰ τοῦ δῆγματος τοῦ ὁποίου ἡ πάθησις μεταδίδεται εἰς τὸν ἄνθρωπον, ἐφ' ὅσον τὸ ἔντομον εἶχε προηγουμένως μόλυνθῆ ὑπὸ τοῦ ἐπίμυος. Πιθανῶς ὁ πρῶτος ἀναφέρων τὴν ἐπιζωοτίαν τῶν μυῶν (ἂν καὶ ὁμοῦ μετὰ τῆς τῶν κυνῶν, ἵππων καὶ ὀρνίθων) εἶναι ὁ ἱστορικὸς Νικηφόρος Γρηγοράς, εἰς τὴν ἐπιδημίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸ 1348 ¹⁵. Ἄρα διὰ τὴν ἀνάπτυξιν ἐπιδημίας πανώλους προϋπόθεσις εἶναι ἡ ὑπαρξὶς τῶν ἐπιμύων. Ἄλλοτε ἡ παρουσία των ἐν Εὐρώπῃ ἐχρονολογεῖτο ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν Σταυροφοριῶν διὰ τοὺς μελανοὺς ἐπίμυας καὶ ἀπὸ τοῦ 1716 διὰ τοὺς νορβηγικοὺς.

14. Π. Γ. Κυριακός, Περὶ τοῦ λοιμοῦ τοῦ Πελοπονν. πολέμου, Ἱατρ. Μελίσσα 4, 135, 1850.

15. Νικηφ. Γρηγοράς, Ρωμ. Ἱστορία 16, 1, 798δ, Βονν.

Τοῦτο ὅμως ἀμφισβητεῖται σήμερον, διότι σκελετοὶ ἐπιμύων εὐρέθησαν εἰς τὴν Πομπηίαν¹⁶. Πάντως ἡ πρώτη ἀσφαλὴς περιγραφὴ τῆς πανώλους ἀπαντᾷ εἰς τὸν Ροῦφον τὸν Ἑφέσιον. Οὗτος ἀναφέρει τοὺς λοιμώδεις βουβῶνας ἐν Αἰγύπτῳ καὶ Συρίᾳ, καὶ τὴν θανατηφόρον ἔκβασιν αὐτῶν¹⁷. Ὡς πηγὰς τοῦ ὅμως μνημονεύει τὸν Διονύσιον τὸν Κύρτον, τὸν Διοσκουρίδην καὶ τὸν Ποσειδώνιον, οἱ ὅποιοι ἀνήκουν εἰς 1ον αἰῶνα π. Χ. Μὲ τὴν χρονολογίαν αὐτὴν συμφωνεῖ καὶ ἡ ἀνείρεσις μομμίας τῆς πτολεμαϊκῆς ἐποχῆς μετὰ πιθανῆς πνευμονικῆς ἐντοπίσεως πανώλους¹⁸. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως ὅτι καὶ ἡ ἐν Σαμουήλ τῆς Π. Δ. ἀναφερομένη ἐπιδημία τῶν Φιλισταίων ἦτο πανώλης, ἂν κρίνωμεν ἐκ τῶν ὄγκων τῶν ἀναπτυσσομένων εἰς τὰ κρύφια μέρη τοῦ σώματος καὶ ἐκ τῆς ἀφιερώσεως εἰς τὸν Ἰεχωβᾶ χρυσῶν μυῶν¹⁹. Ἀπολύτως πειστικὴ εἶναι ἡ περιγραφὴ τῆς ἐπιδημίας πανώλους ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ ὑπὸ τοῦ Προκοπίου καὶ τοῦ Εὐαγρίου²⁰. Παρὰ τὸ ὅτι ὁ Προκόπιος ἀγνοεῖ τὴν ἐπιζωοτιάν τῶν μυῶν, ἐν τούτοις ὀρθῶς ἀναφέρει ὅτι ἡ μετάδοσις τῆς παθήσεως δὲν γίνεται ἀπ' εὐθείας ἀπὸ ἀνθρώπου εἰς ἄνθρωπον. Τοῦτο βεβαίως ἰσχύει διὰ τὴν συνήθως ἀπαντῶσαν βουβωνικὴν πανώλην (93% εἰς Ἰνδίας), ὅχι ὅμως διὰ τὴν σπανιωτέραν πνευμονικὴν ἐντόπισιν. Δι' αὐτὸ καὶ ὁ Schroeder ἀπέδωσε τὸν λοιμὸν τῶν Ἀθηνῶν εἰς πνευμονικὴν πανώλην, πρὸς ἐξήγησιν τῆς μεγάλης μεταδοτικότητος αὐτοῦ, ἂν καὶ τὰ συμπτώματα δὲν συμφωνοῦν²¹. Ἐν γένει ὅμως ἡ ἀπόδοσις τοῦ λοιμοῦ εἰς πανώλην δὲν εὔρε πολλοὺς ὑποστηρικτάς. Μεταξὺ τῶν παλαιωτέρων μνημονεύονται ὑπὸ τοῦ Στεφάνου καὶ τοῦ Ε. Γ. Μπόςακα²² οἱ Schraenke καὶ Osann²³.

Ἐκ τῶν νεωτέρων ἀναφέρομεν τὸν Γρ. Κάτσαν, τὸν E. W. Williams, τὸν E. M. Hooker καὶ τοὺς R. καὶ M. Littman²⁴. Οἱ ἀνωτέρω ἐπηρεάσθησαν εἰς

16. K. F. Meyer Plague, Brit. Encyclop. 17, 989, 1964.

17. Ροῦφος, ἐν Ὁρειβασ. 44, 8 καὶ 51, 41, Daremb. 1879 Paris.

18. A. Ruffer, Stud Palaeopath. Egypt, J. Path, Bacter. 18, 149, 1913.

19. Π. Δ. Σαμουήλ, 5-6.

20. Προκόπιος, Περσ. 2, 23, Εὐάγριος, Ἐκκλησ. Ἱστορία 4, 29, PG 86β, 2752.

21. Schroeder, Klin. Bild der Pest Thukyd. Muenchn. Med. Woch. 58, 581, 1911.

22. Ε. Γ. Μπόςακας, Λοιμὸς κατὰ Θουκυδ. Διατρ. 1915.

23. F. Osann, De loco Rufi de peste Libyca. 1833 Giessen. C. Schraenke, De peste pericl. aetate. Διατρ. Λειψίας 1821.

24. Γρ. Κάτσα, ἴδε ἀνωτέρω. E. W. Williams, Sickness of Athens, Greece and Rome 4, 98, 1957. E. M. Hooker, Buboes in Thucyd. J. Hell. St. 78, 78, 1958. R. & M. Littman, Athen. plague was it smallpox? Tr. Phil. Ass. 261, 1964.

την γνώμην των ἐκ τῆς ἀναφερομένης ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου ἐπιζωοτίας τῶν ὀρνέων καὶ τῶν σαρκοφάγων τετραπόδων. Ἄλλ' ὡς τονίζουν οἱ Γ. Ἀλιβιζᾶτος καὶ Η. Schlossberger, εἶναι δυσκολώτατον καὶ πειραματικῶς ἀκόμη νὰ μεταδώσωμεν τὴν πανώλην εἰς κύνας, ἵππους, πρόβατα, χοίρους ἢ πτηνά. Ἐκ τῶν οἰκιακῶν ζῴων μόνον αἱ γαλαῖ ἐνίοτε προσβάλλονται, ἂν κατασπαράξουν πάσχοντα τρωκτικά²⁵. Δὲν ἀποκλείεται συνεπῶς ἡ προσβολὴ τῶν ζῴων ὑπὸ τοῦ λοιμοῦ νὰ προστεθῆ ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου κατὰ μίμησιν τοῦ λοιμοῦ τῆς Ἰλιάδος (1, 50 κ. ἐ.), ὅστις ἤρχισε δι' ἐπιζωοτίας τῶν ἡμιόνων καὶ τῶν κυνῶν. Μίμησις τῆς Ἰλιάδος εἶναι πιθανώτατα καὶ ὁ ὑπὸ τοῦ Λιβίου περιγραφόμενος λοιμὸς ἐν Ἰταλία, ὅστις ἤρχισε δι' ἐπιζωοτίας τῶν βοῶν²⁶. Πάντως ἡ παράλειψις τῆς μνείας ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου τῶν χαρακτηριστικῶν βουβῶνων, γνωστῶν, ἐν τούτοις, ὡς συμπτώματος εἰς τοὺς ἵπποκρατικούς, ἀποκλείει, κατὰ τὴν γνώμην μας, τὴν πανώλην²⁷.

γ) Περισσότερους ὀπαδοὺς ὡς αἴτιον τοῦ λοιμοῦ ἔχει ἡ εὐλογία. Ἡ παρουσία τῆς ἐν Αἰγύπτῳ φαίνεται πιθανὴ ἀπὸ τῆς 20ῆς δυναστείας (1200 - 1100). Ὁ G. Elliot Smith ἀναφέρει μάλιστα καὶ τὴν μομίαν τοῦ Ραμοῦ τοῦ Ε', ὡς παρουσιάζουσιν βλατιδῶδες καὶ φλυκταινῶδες ἐξάνθημα πολὺ δμοιάζον πρὸς εὐλογιακόν²⁸. Διὰ τὴν Κίναν ἀναφέρεται ὅτι ἤδη πρὸ τοῦ 1000 π. Χ. ἐφηροῦζετο ὁ προφυλακτικὸς ἐμβολιασμὸς ἀπὸ τῆς ρινὸς πρὸς πρόληψιν τῆς παθήσεως. Ἡ πρώτη ἀκριβὴς περιγραφὴ τῆς εὐλογίας ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Ραζῆ περὶ τὰ 900 μ. Χ., παρὰ τὸ ὅτι τὴν συνέχεεν ἀκόμη μὲ τὴν ἰλαράν²⁹. Ἡ πάθησις ὅμως ἦτο καὶ προηγουμένως γνωστὴ, διότι ὁ Ραζῆς μνημονεύει τὴν περιγραφὴν αὐτῆς ὑπὸ τοῦ ἱερέως Ἀαρῶν, ἀκμάσαντος ἐπὶ Ἡρακλείου. Ἀλλὰ καὶ παλαιότερον εἶχε προσβάλλει τὸν στρατὸν τῶν Ἀθησυνῶν τὸ 561, ὅταν ἐπολιόρχουν τὴν Μέκκαν. Καὶ ἐν Γαλλίᾳ ἦτο γνωστὴ ἀπὸ τοῦ 570, καλουμένη μάλιστα ὑπὸ τοῦ Marius d'Avranches μὲ τὸ σημερινόν της ὄνομα variola³⁰. Ἀλλὰ καὶ τὸ ἐλληνικόν της

25. Kolle - Hetsch, Exp. Bact. Infekt. Krankheiten, H. Schlossberger 1952 Μόναχον.

26. Λίβιος 41, 21, 5.

27. Ἴπποκρ. Ἄφορ. IV, 55. Ἐπιδ. II, 3, 5.

28. G. Elliot Smith, Royal Mummies 91, 1912 Κάιρον.

29. Rhases, De variolis et morbillis, 1756 Λονδίνον, ἴδε καὶ Ἀρ. Κούζη, Βυζαντ. μετάφρασις, Ἀρχ. Ἱατρ. 19, 1910 καὶ Εἰσ. βιβλ. Ραζῆ, 1914 Ἀθήναι.

30. Lemiere - Lenormant, Traite Med. Variole 1, 681, 1948, A. Laporte, Paris, Kraus - Brugsch, Spez. Path. Ther. Inf. Krankh. Variola 2β, 274, 1919. E. Meiringer. Grandwohl, Soto, Felsenfeld, Clin. Trop. Med. 1951 St Louis. J. P. Leake, Smallpox, Brit. Encycl. 20, 216, 1964.

ὄνομα εὐλογία ἀπαντᾷ εἰς τὰ θαύματα τοῦ Ἀγ. Ἀρτεμίου, τὰ ὅποια συνετάχθησαν ἐπὶ Ἡρακλείου³¹.

Τὸ ὅτι οἱ προσβληθέντες ἐκ τοῦ λοιμοῦ τῶν Ἀθηνῶν εἶχον παρουσιάσει φλυκταινο-ἐξελκωτικὸν ἐξάνθημα συμφωνεῖ μὲ τὴν διάγνωσιν τῆς εὐλογίας. Ἐπίσης τὸ ἀναφερόμενον περὶ τῆς μεταδοτικότητος τοῦ λοιμοῦ εἰς τοὺς ἐρχομένους εἰς ἐπαφὴν μετὰ τῶν ἀσθενῶν, εἴτε ἰατρούς, εἴτε θεράποντας, συνηγορεῖ ὑπὲρ αὐτῆς (2, 47, 4 καὶ 51, 4). Ὡς ἐλέχθη, τοῦτο δὲ συμβαίνει ἐπὶ βουβωνικῆς πανώλους, εἰς τὴν ὁποίαν ἡ μετάδοσις γίνεται μέσῳ τοῦ ξενιστοῦ ἐντόμου. Ἄλλο στοιχεῖον συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς εὐλογίας εἶναι ἡ ἀπόκτησις ἀνοσίας παρὰ τῶν προσβληθέντων ἐκ τοῦ λοιμοῦ, καίτοι τὸ χωρίον εἶναι ἀσαφές (2, 51, 6). Εἰς πάντας εἶναι γνωστὴ ἡ πολυετῆς προφύλαξις, τὴν ὁποίαν παρέχει ὁ δαμαλισμὸς (10 - 12 ἔτη). Ἀντιθέτως ἡ προφύλαξις ἀπὸ τῆς πανώλους εἶναι δύσκολος καὶ βραχυχρόνιος. Πάντως ὅμως οὔτε τὰ πτηνὰ (ὄρνεα), οὔτε καὶ οἱ κύνιδαι προσβάλλονται ἐκ τῆς εὐλογίας τῶν ἀνθρώπων³².

Ἐκ τῶν παλαιότερων ὁπαδῶν ὑπὲρ τῆς εὐλογίας ὡς τοῦ αἰτίου τοῦ λοιμοῦ τῶν Ἀθηνῶν ἦτο ὁ E. Littré, ἂν καὶ ἀρχικῶς ὑπεστήριζεν ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ἐκλείψαντος νοσήματος³³. Προηγήθησαν ὅμως αὐτοῦ οἱ J. G. Hahn, T. Krause καὶ R. Willan³⁴. Ἐκ τῶν Ἑλλήνων ὁπαδῶν ἀναφέρομεν τοὺς Σ. Φερεντῖνον, E. Γ. Μπόσσαν, Ἀ. Παναγιωτάτου καὶ ἰδίως τὸν Γ. Ἀλιβιζᾶτον³⁵. Ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι συγγραφεῖς τινες, πρὸς ἐξήγησιν ὠρισμένων συμπτωμάτων, ἀναφερομένων μὲν ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου, ἀλλὰ μὴ ἀπαντώντων κατὰ κανόνα εἰς τὴν εὐλογίαν, δέχονται τὴν συνύπαρξιν αὐτῆς μετ' ἄλλων παθολογικῶν καταστάσεων ἢ νόσων. Οὕτω πρὸς ἐξήγησιν τῆς ἀναφερομένης νεκρώσεως τῶν ἄκρων ἢ τῶν γεννητικῶν ὀργάνων, κατὰ μίαν ἐρμηνείαν τοῦ σχετικοῦ χωρίου τοῦ ἱστορικοῦ, ὁ R. Kobert δέχεται τὴν συνύπαρξιν εὐλογίας μετὰ χρονίου ἐργοτινισμοῦ³⁶. Τὴν

31. Α. Παπαδόπουλος - Κεραμεύς, *Varia gr. sacra* 1909, Πετρούπολις.

32. D. M. Sidlick, *Smallpox, Cyclop. Med.* 10, 704, 1962, Φιλαδέλφεια.

33. E. Littré, *Grand. epid. rev. deux mondes* 15-1-1836, *Hippocr.* 5, 67, 1846.

34. J. K. Hahn, *Carbo Pest. Variol. Dist.* 1736, Breslau. T. Krause, *Alter Menschl. Pocken* 1825 Hannover. R. Willan *Inquis. Antiq. Smallpox* 1821, London.

35. Σ. Φερεντῖνος, *Thukyd. Bericht der Seuche*, Wien, *Med. Woch.* 10, 1911 καὶ 3, 1913. Α. Παναγιωτάτου, *Hyg. chez les anciens* 1923 Paris. Μπόσσαν καὶ Ἀλιβιζᾶτος ὡς ἄνω.

36. R. Kobert, *Hist. Stud. Pharm. Hist.* 13, 1889 Dorpat.

γνώμην ταύτην ἀσπάζεται ἐκ τῶν ἡμετέρων ὁ Ἄ. Χρηστίδης³⁷. Ἐν τούτοις οἱ τότε Ἀθηναῖοι ἐσιτίζοντο κατὰ κανόνα δι' ἄρτου ἐκ σίτου ἢ κριθῆς, καὶ ὄχι ἐκ σικάλεως, ὅπου συνήθως παρασιτεῖ ὁ μύκης ὁ προκαλῶν τὸν ἐργοτινισμόν. Ὡς εἶναι γνωστόν, οἱ Ἀθηναῖοι ἐπρομηθεύοντο τὴν μεγαλυτέραν ποσότητα τοῦ σίτου ἐκ τοῦ ἑξωτερικοῦ. Συνεπῶς θὰ ἦτο ἀπίθανον ὁ ἐργοτινισμὸς νὰ διαρκέσῃ ἐπὶ τέσσαρα ἔτη καὶ κατόπιν νὰ ἐκλείψῃ αὐτομάτως, χωρὶς μάλιστα νὰ μεταβληθοῦν αἱ πηγαὶ τοῦ ἐφοδιασμοῦ εἰς σιτηρά.

Κατὰ τὸν C. Daremberg, ὁ λοιμὸς τῶν Ἀθηνῶν ὠφείλετο εἰς συνδυασμὸν εὐλογίας καὶ ἐξανθηματικοῦ τύφου. Τοῦτο δέ, διότι μόνον εἰς τὴν δευτέραν πάθησιν ἀπαντᾷ σχετικῶς συχνὰ ἡ ἐπιπλοκὴ τῆς γαγγραινῆς. Τὴν γνώμην ταύτην υἰοθέτησε μετὰ ταῦτα καὶ ὁ B. V. Hagen³⁸. Ἡ γάγγραινα, ἐν τούτοις, δὲν ἀναφέρεται εὐκρινῶς ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου, διότι οὗτος γράφει: *κατέσκηπτε γὰρ ἐς τὰ αἰδοῖα καὶ ἐς ἄκρας χειρῶν καὶ πόδας, καὶ πολλοὶ στερισκόμενοι τούτων διέφευγον, εἰσὶ δ' οἱ καὶ τῶν ὀφθαλμῶν* (2, 49, 8). Ἡ μεία τῶν ὀφθαλμῶν μετὰ τὸ στερισκόμενοι ἀποδίδει εἰς τὴν μετοχὴν μᾶλλον τὴν σημασίαν τῆς στερήσεως τῆς λειτουργίας, ἢ τοῦ τυφλώσεως. Διὰ τοῦτο οἱ P. Salway καὶ W. Dell, καθὼς καὶ ὁ E. W. Williams, θέτουν τὸ ἐρώτημα, μήπως ὁ ἱστορικὸς ἐννοεῖ τὴν στέρησιν τῆς λειτουργίας καὶ τῶν ἄκρων, ἢ τοῦ παραλύσιν αὐτῶν³⁹. Ἐξ οὗ καὶ ὁ L. Mercier διετύπωσε τὴν ὑπόθεσιν περὶ ἐπιδημίας ἰογενοῦς πολυνευρίτιδος. Ἐνῶ οἱ E. Eby καὶ H. Evjen ἐκ τῶν καταρροϊκῶν συμπτωμάτων ὑποπτεύονται τὴν μᾶλιν⁴⁰. Ἄλλ' ἐξ ἐνὸς μεμονωμένου συμπτώματος πῶς εἶναι δυνατόν νὰ τεθῆ ἀσφαλῆς διάγνωσις;

Ἡ σπουδαιότερα ἀντίρρησης ἐναντίον τῆς εὐλογίας ὡς αἰτίου τοῦ λοιμοῦ παραμένει ἡ παράλειψις τῶν χαρακτηριστικῶν στιγμάτων, τὰ ὅποια ἐγκαταλείπει, ὑπὸ τοῦ ἱστορικοῦ. Τοῦτο θὰ ἦτο σήμερον μία ἀσυγχώρητος παράλειψις δι' ἱατρὸν περιγράφοντα τὰ συμπτώματα τῆς νόσου. Θὰ ἐθεωρεῖτο ὅμως καὶ ὡς παράλειψις κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, δεδομένου μάλιστα ὅτι ὁ Θουκυδίδης δὲν ἦτο καὶ ἱατρός;

37. Ἄ. Χρηστίδης, Φιλ. Σύλλ. Κων/πόλεως 22, 181, 1889-91.

38. A. Daremberg, ἐν Prus, Rapport sur la peste et quarantaine. Acad. Med. 238, 1846. B. V. Hagen, Sogenn. Pest. Thukyd. Gymn. 49, 120, 1938.

39. P. Salway and W. Dell, Plague at Athens, Greece and Rome 2, 62, 1955. E. W. Williams, Sickness of Athens, ὁμοίως 4, 98, 1957.

40. L. Mercier, Essai interpr. Peste d' Athenes, Bull. Assoc. Budé 223, 1974. E. Eby - H. Evjen, The plague of Athens, Journ. Hist. Med. 17, 258, 1962.

Πάντως αἱ δερματικά ἐλκώσεις, τὰς ὁποίας μνημονεύει καὶ ὁ ἱστορικός, ἐφ' ὅσον ἐπηκολούθει ἢ διαπύησις αὐτῶν, κατ' ἀνάγκην θὰ ἐγκατέλειπον δερματικὰς οὐλάς.

δ) Οἱ περισσότεροι συγγραφεῖς, ἐν τούτοις, ἀποκλίνουν ὑπὲρ τῆς ἀποδόσεως τοῦ λοιμοῦ τῶν Ἀθηνῶν εἰς ἔξανθηματικὸν τύφον, κυρίως λόγῳ τῆς ὑποτιθεμένης γαγγραινῆς τῶν ἄκρων. Περὶ τῆς ἱστορίας τῆς παθήσεως ἐλάχιστα εἶναι γνωστά. Ἴσως ἢ ὑπὸ τοῦ Ἀγ. Κυπριανοῦ τὸ 253 μ. Χ. ἀναφερομένη ἐπιδημία τῆς Καρχηδόνος δύναται νὰ ἀποδοθῇ εἰς ἔξανθηματικὸν τύφον. Εἰς τὸ χρονικὸν Cavense (μονῆς παρὰ τὸ Σαλέρνον) ἀναφέρεται ὅτι τὸ 1083 ἐνεφανίσθη πυρετὸς συνοδευόμενος ὑπὸ πετεχειώδους ἔξανθήματος, ὅπως παρατηρεῖται ἐνίστε εἰς τὸν τύφον⁴¹. Ἡ πρώτη ἀκριβῆς περιγραφή ἐπιδημίας ἔξανθηματικοῦ τύφου ἐγένετο κατὰ τὴν πολιορκίαν τῆς Γρανάδας ὑπὸ τῶν Ἰσπανῶν τὸ 1489 - 90. Κατὰ τὸν J. de Vilalba, ὅστις συνεκέντρωσε τὰ παρατηρήσεις τῶν παλαιῶν ἰατρῶν, ἢ προέλευσις τῆς ἐπιδημίας ἀπεδόθη εἰς Ἰσπανοὺς στρατιώτας ἐλθόντας ἐκ Κύπρου⁴². Τὰ συμπτώματα τῆς νόσου περιέγραψε κατόπιν μὲ μεγάλην ἀκρίβειαν ὁ G. Fracastoro τὸ 1546⁴³.

Μεταξὺ τῶν παλαιότερων, οἱ ὁποῖοι ἀπέδωσαν τὸν λοιμὸν τῶν Ἀθηνῶν εἰς ἔξανθηματικὸν τύφον, ἀνήκουν οἱ K. P. Sprengel, K. Schoenlein; J. Meister καὶ F. Ochs. Ἐκ τῶν ἡμετέρων μνημονεύομεν τοὺς Π. Γ. Κυριακόν, Ν. Βεγλερῆν καὶ Γ. Φωκᾶν⁴⁴. Μὲ τὴν γνώμην τῶν συμφωνοῦν καὶ οἱ ἱστορικοὶ G. Grote καὶ H. Haeser⁴⁵. Ἐκ τῶν νεωτέρων ὁπαδῶν μνημονεύομεν τοὺς F. Kanngiesser, R. O. Moon, G. Sticker, W. Mc Arthur, F. M. Mitchel, J. Scarborough καὶ Ν. Alexeewna⁴⁶.

41. Κυπριαν., De mortalitate 14, PL 4, 613γ - 614α. Trait. Med. Lemiere κ.λπ. Rickettsioses, Brodelles 2, 522, 1948.

42. J. De Vilalba, Epidem. Espan. 1802 Μαδρίτη.

43. G. Fracastoro, De contagione 1546.

44. K. P. Sprengel, Gesch. Med. 1792 - 1802. K. Schoenlein κατὰ Κυριακόν. I. Meister, Pest. in Lucret. 1816 Zullighau. F. Ochs, Artis med. princip. conspect. hist. 1830 Λειψία. Ν. Βεγλερῆς, Λοιμὸς Θουκυδ. καὶ Ἀγκύρας, Γαλην. 3, 126, 1880. Γ. Φωκᾶς, διατρ. Ἐργηγ. 1894. Κυριακός, ὡς ἄνω.

45. G. Grote, Hist. of Greece 6, 49, 1846, H. Haeser, Lehrb. Gesch. med. und epidem. Krankh. 3, 14, 1859 - 82.

46. F. Kanngiesser, Seuche Thukyd. Klin. Therap. Woch. 2, 1, 1914. R. O. Moon, Relaps. Typhus fever and plague, Lancet 1054, 1915. G. Sticker, Volkskrankh. Mittelmeer in Blutezeit Athens, Forsch. Fortschr. 14, 202, 1938. Festschr. B. Nocht. 1937. W. Mc Arthur, Plague of Athens, Tr. R. S. Trop.

Ὁ Γ. Ἀλιβιζάτος δὲν δέχεται τὸν ἐξανθηματικὸν τύφον ὡς αἷτιον τοῦ λοιμοῦ τῶν Ἀθηνῶν, ὡς νομίζομεν δικαίως. Γνωρίζομεν σήμερον ὅτι ὁ προκαλῶν τὴν πάθησιν μικροοργανισμὸς (*Rickettsia*) μεταδίδεται εἰς τὸν ἄνθρωπον διὰ τῶν ἐκκριμάτων τῆς φθειρὸς καὶ ἰδίως τῆς τῶν ἐνδυμάτων. Πρόκειται δηλονότι περὶ παθήσεως ἐμφανιζομένης ἐπὶ δυσμενῶν βιωτικῶν συνθηκῶν, ὡς εἰς στρατόπεδα αἰχμαλώτων ἢ πολιτικῶν κρατουμένων, εἰς πολιορκίας, εἰς ἐκστρατείας κ.ο.κ. Ἐν τούτοις αἱ Ἀθῆναι κατὰ τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον δὲν δύνανται νὰ χαρακτηρισθῶν ὡς πολιορκημένη πόλις, διότι ἡ θαλασσία ὁδός, μέχρι σχεδὸν τοῦ τέλους τοῦ πολέμου, παρέμενε πάντοτε ἀνοικτή. Ἐπομένως οὔτε ἀνάχεια ὑπῆρχεν, οὔτε ἔλλειψις τροφίμων. Ἐν γένει δὲ ἡ ζωὴ τῶν πολιτῶν ἐλάχιστα εἶχεν ἐπηρεασθῆ. Οὕτω λ. χ. γνωρίζομεν ὅτι κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ λοιμοῦ δὲν εἶχον διακοπῆ αἱ θεατρικαὶ παραστάσεις (Σοφοκλέους, Οἰδίπους Τύραννος. Εὐριπίδου, Ἡρακλεῖδαι, Ἀνδρομάχη, Ἰππόλυτος. Ἀριστοφάνους, Δαιταλεῖς, Εὐπόλιδος, Ταξιάρχου κλπ.). Ἐξ ἄλλου οἱ εὐποροὶ Ἀθηναῖοι, ἐκ τῶν ὁποίων ἐστρατολογοῦντο οἱ ὀπλίται καὶ οἱ ἵππεῖς, εἶχον ὑποχρεωτικῶς κατοικίαν εἰς Ἀθήνας, ὥστε δι' αὐτοὺς δὲν ἐδημιουργεῖτο ζήτημα στεγάσεως. Μόνον διὰ τοὺς μικροκαλλιεργητὰς καὶ τοὺς δούλους τῶν κτημάτων εἶχε προκύψει ἀρχικῶς τὸ πρόβλημα τῆς στεγάσεως. Ὡς δὲ ἀναφέρει ὁ ἱστορικός, οὗτοι εἶχον καταφύγει εἰς διάφορα ἱερά, εἰς τὸν περίβολον τοῦ Πελαργικοῦ καὶ εἰς τοὺς πύργους τοῦ τείχους. Κατόπιν ὅμως ἐστεγάσθησαν εἰς τὸν εὐρὺν χῶρον μεταξὺ τῶν μακρῶν τειχῶν (2, 17, 3), πιθανώτατα κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πρώτου καὶ δευτέρου ἔτους τοῦ πολέμου. Ἐξ ἄλλου ἡ εἰσβολὴ τῶν Πελοποννησίων εἰς τὴν Ἀττικὴν κατὰ τὴν ἑναρξιν τοῦ λοιμοῦ μόλις ὑπερέβη τὸν ἕνα μῆνα (2, 57, 2). Ὡστε μετὰ τὴν ἀποχώρησιν αὐτῶν δὲν ὑπῆρχε πλέον λόγος διὰ τοὺς φυγάδας τῆς ὑπαίθρου χώρας νὰ μείνουν μονίμως ἐγκλειστοὶ ἐντὸς τῶν τειχῶν. Ἄλλωστε κατὰ τὸ δεύτερον ἔτος τοῦ λοιμοῦ δὲν ἐπανελήφθη ἡ εἰσβολὴ τῶν Πελοποννησίων. Ἐπίσης καὶ αἱ εἰσβολαὶ αὐτῶν κατὰ τὸ τρίτον καὶ τέταρτον ἔτος ἦσαν βραχεῖαι, διότι ταχέως ἐξηντλοῦντο τὰ τρόφιμα τῶν ἐπιδρομέων (3, 1, 3 καὶ 26, 2 - 4). Ἦτοι κατὰ τὸ τετραετὲς διάστημα τοῦ λοιμοῦ αἱ Ἀθῆναι εἶχον ἀποκλεισθῆ ἀπὸ ξηρᾶς ἐπὶ διάστημα μὴ ὑπερβαῖνον τὸ ἑξάμηνον.

Med. 20, 487, 1927. *Class. Quart.* 4, 171, 1954. *Bull. Hist. Med.* 32, 242, 1956, F. W. Mitchell, *Athens Plague*; *Gr. Rom. Byz. Stud.* 5, 101, 1964. J. Scarborough, *Thucyd. Gr. Med. and Plague at Athens*; *Epist.* 4, 77, 1970. N. Alexeevna, *Soi dis. peste d'Athenes*, *Vestn. Drevn. Istor.* 97, 127, 1966.

Ὀλίγον συμφωνεῖ μετὰ τὴν ὑπόθεσιν τοῦ ἐξανθηματικοῦ τύφου ἢ μεγάλης ἐξαρσις τῆς ἐπιδημίας κατὰ τὸ θέρος τοῦ 430 π. Χ. (2, 47, 1). Διότι εἶναι γνωστὸν ὅτι κατὰ τὴν θερινὴν περίοδον ἡ φθειρίασις σχεδὸν ἐκλείπει. Εἰς αὐτὸ δὲ συντελεῖ, πλὴν τῆς ὑψηλῆς θερμοκρασίας, καὶ ἡ ἀποβολὴ τῶν πλείστων ἐνδυμάτων καὶ καλυμμάτων, γενικῶς δὲ καὶ ἡ εὐκολωτέρα τήρησις τῆς καθαριότητος τοῦ σώματος. Ξενίζει ἐπίσης καὶ τὸ μακρὸν διάστημα τῆς ἐπιδημίας προκειμένου περὶ ἐξανθηματικοῦ τύφου, διότι αἱ ἀρχικῶς ὑπάρχουσαι δυσμενεῖς συνθῆκαι στεγάσεως ἀσφαλῶς θὰ εἶχον ὑπερνηκηθῆ. Ἰδίως ὅμως προκαλεῖ τὴν ἀπορίαν ἢ μεγάλη θνητότης τῶν στρατευομένων εὐπόρων πολιτῶν, διότι αὕτη ἀνῆλθεν εἰς τὸ 1/3 αὐτῶν. Τοῦτο ὅμως προϋποθέτει τὴν γενικὴν διάδοσιν τῆς φθειρίασεως καὶ εἰς τοὺς εὐπόρους.

Ἐν τούτοις, ὡς ἐλέχθη, οἱ ὄροι διαβιώσεως αὐτῶν δὲν εἶχον ἐπηρεασθῆ. Ἄρα μόνον ἢ συχνότης τῶν γαγγραιῶν, ἐφ' ὅσον ἐρμηνεύσομεν τὸ σ τ ε ρ ἰ σ κ ο μ α ἰ ὡς ἀκρωτηριασμὸν τῶν ἄκρων, συνηγορεῖ ὑπὲρ τοῦ ἐξανθηματικοῦ τύφου. Ἦσαν ὅμως αἱ περιπτώσεις αὗται πράγματι τόσον πολλαί; Ἐξ ἄλλου καὶ τὸ ἐξάνθημα τοῦ τύφου εἶναι κηλιδῶδες ἢ ἐνίοτε πετεχειῶδες (ὑποδόρεια ἐξαγγεῖώσεις), ὅχι ὅμως μικροφλυκταίνῶδες καὶ ἐξελκωτικόν, ὅπως περιγράφεται ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου. Ἐκτὸς ἂν ὑποτεθῆ ὅτι ὁ ἱστορικὸς ἠγνώνει τὴν ἱατρικὴν ὀρολογία. Δὲν συμφωνεῖ ἐπίσης καὶ τὸ ἀναφερόμενον ὅτι ὁ λοιμὸς παρεῖχεν ἀνοσίαν, διότι εἰς τὸν ἐξανθηματικὸν τύφον ἢ ἐμβολιοθεραπεία προστατεύει μόνον ἐπὶ βραχὺ μᾶλλον διάστημα⁴⁷.

ε) Ἐνταῦθα θὰ μνημονεύσωμεν ἄλλας τινὰς ὑποθέσεις περὶ τῆς φύσεως τοῦ λοιμοῦ. Ὁ Α. Krauss ὑποστηρίζει ὅτι ὁ λοιμὸς ἦτο ἐπιδημία ἀνθρακος, ὁμοία πρὸς τὴν περιγραφομένην εἰς τὸ Ἐπιδημιῶν III (L. 5. 63). Τὴν ἰδίαν γνώμην ὑπεστήριξε καὶ ὁ I. F. Hecker⁴⁸. Ἡ μετάδοσις ὅμως τοῦ ἀνθρακος εἰς τὸν ἄνθρωπον προϋποθέτει τὴν ὑπαρξίν ἐπιδημίας εἰς τὰ βοσκήματα, μὴ ἀναφερομένην ὑπὸ τοῦ Θουκυδίου. Ἀλλὰ καὶ τότε πάλιν τὰ κρούσματα τοῦ ἀνθρακος ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων ἔπρεπε νὰ παρουσιάξουν ἐπαγγελματικὴν κατανομήν (ὡς λ. χ. εἰς τοὺς βοσκούς, τοὺς κρεοπώλας, τοὺς βυροδέψας κλπ.).

Ἀντιθέτως ὁ J. F. Beteau ὑποστηρίζει ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ἐπιδημίας δαγγείου, ἐπιπλακείσης ὅμως ὑπὸ ἐρυσσιπέλατος πρὸς ἐξήγησιν τοῦ ἀναφερομένου

47. Grandwohl. κλπ. Clin. trop. med, Typhus 1951, St. Louis.

48. A. Krauss, Disquis, hist. med. nat. morbis atheniens. 1831, Stuttgart. I. F. Hecker, De peste anton. 1835 Berlin.

ἐξανθήματος⁴⁹. Ἡ μετάδοσις ὅμως τοῦ δαγγείου γίνεται διὰ τοῦ δήγματος τῆς στεγομυίας καὶ ὄχι δι' ἐπαφῆς. Δὲν συμφωνεῖ ἐπίσης διὰ τὸν δάγγειον ἢ μεγάλη θνητότης τοῦ λοιμοῦ, διότι κατὰ τὴν πανδημίαν τῶν Ἀθηνῶν τὸ 1928 αὕτη ἀνῆλθεν εἰς 1,64% (κατὰ Κοπανάρον), ὠφείλετο δὲ κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς ἐπιδείνωσιν χρονίων παθήσεων. Δὲν ἐξηγεῖται ἐξ ἄλλου καὶ ἡ μεγάλη διάρκεια τοῦ λοιμοῦ, καθὼς καὶ ἡ ἐπίτασις αὐτοῦ τὸν χειμῶνα τοῦ τετάρτου ἔτους (3, 87). Διότι εἶναι γνωστὸν ὅτι αἱ στεγομυιαί, δηλ. οἱ φορεῖς τοῦ δαγγείου, ἐκλείπουν κατὰ τὸν χειμῶνα.

Ὁ J. F. Shrewsbury, στηριζόμενος ἐπὶ τῆς περιγραφῆς τῆς βαρυτάτης ἐπιδημίας ἱλαρᾶς εἰς τὰς νήσους Fiji τῆς Ὠκεανίας τὸ 1875, ἀπέδωσε καὶ τὸν λοιμὸν τῶν Ἀθηνῶν εἰς τὴν ἰδίαν νόσον. Ἡ βαρύτης ὅμως τῆς ἐν Fiji ἐπιδημίας ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ ὅτι ἡ ἱλαρὰ διὰ πρώτην φορὰν εἰσέβαλεν ἐκεῖ ὡς εἰς παρθένον ἔδαφος. Θὰ ἔπρεπε συνεπῶς νὰ δεχθῶμεν ὅτι καὶ εἰς Ἀθήνας τὸ 430 π. X. ἐπρόκειτο περὶ τῆς πρώτης εἰσβολῆς τῆς ἱλαρᾶς. Ἄλλως, ἂν ἐπρόκειτο περὶ συνήθους ἐπιδημίας, οὔτε ἡ ὑψηλὴ θνητότης, οὔτε ἡ προσβολὴ τῶν ἐνηλίκων δύναται νὰ ἐξηγηθῇ. Παρὰ ταῦτα ὁ Shrewsbury ἐπηρέασε καὶ τὴν γνώμην τῶν D. L. Page καὶ A. W. Gomme⁵⁰.

Οἱ παλαιοὶ συγγραφεῖς J. Frank καὶ D. Colliers ἀπέδωσαν τὸν λοιμὸν εἰς ἐπιδημίαν ὀστρακιᾶς, λόγῳ τῆς ἀναφερομένης κυνάγχης καὶ τοῦ ἐξανθήματος⁵¹. Σήμερον εἶναι γνωστὸς τόσον ὁ αἰτιολογικὸς παράγων τῆς νόσου (αἰμολυτικὸς στρεπτόκοκκος), ὅσον καὶ ὁ τρόπος τῆς δράσεώς του (τοξινικὸς) καὶ συνεπῶς δύναμεθα νὰ ἀποκλείσωμεν τὴν πάθησιν. Ἄλλωστε ἡ ὀστρακιὰ προσβάλλει μόνον τὰ προδιατεθειμένα ἄτομα (δοκιμασία Dick).

Ἄλλοι παλαιοὶ συγγραφεῖς, παρασυρόμενοι ἐκ τῶν μνημονευομένων χολωδῶν ἐμέτων, ἐσκέφθησαν καὶ τὸν κίτρινον πυρετόν, ὡς οἱ B. H. Smith καὶ Webster⁵². Ὁ Θουκυδίδης ὅμως δὲν ἀναφέρει τὴν ὑπαρξιν ἑτέρου εἰς τοὺς προσβληθέντας ὑπὸ τοῦ λοιμοῦ, ἦτοι τοῦ πλέον χαρακτηριστικοῦ συμπτώματος τοῦ κιτρίνου πυρετοῦ. Ὡς δὲ γνωρίζομεν ἡ ἀρχικὴ κοίτις τοῦ πυρετοῦ ἦτο ἡ κεντρικὴ Ἀμερικὴ.

49. J. P. Beteau, Peste d'Athènes 1934, Paris.

50. J. F. Shrewsbury, Plague at Athens, Bull. Hist. Med. 24, 1, 1950.

51. J. Frank, Besch. boesart. Scharlach, Hufel. Journ. 12, 121, 1801, C. Collier, Hist. plague of Athens 1857, London.

52. E. H. Smith, N. Y. Med. Reposit. 1, 1797, Webster, Hist. of epidem. and pestil. diseases, 1, 54, 1800, London.

Ὁ Léfèvre - Douvillé ἐξέφρασε τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ἐγκεφαλονωτιαίας μηνιγγίτιδος, ἕως λόγῳ τῆς ἀμνησίας τὴν ὁποίαν ἔπαθον τινὲς τῶν προσβληθέντων (2, 49, 8) ⁵³.

Ὁ E. M. Haeser, ὅστις, ὡς ἐλέχθη ἤδη, ἀπέκλινεν ὑπὲρ τοῦ ἐξανθηματικοῦ τύφου, δὲν ἀποκλείει καὶ τὴν συνύπαρξιν σκορβούτου ἢ ἐργοτινισμού. Ἄλλὰ καὶ ὁ W. Ebstein, καίτοι δὲν ταυτίζει τὸν λοιμὸν πρὸς γνωστὴν τινα λοιμώδη νόσον, δὲν ἀποκλείει τὴν παρουσίαν γαστροεντερικοῦ ἀνθρακος πρὸς ἐξήγησιν τῶν διαρροϊκῶν κενώσεων ⁵⁴.

Τέλος κατὰ τὸν W. H. Jones, ἐπρόκειτο περὶ κακοήθους ἐλονοσίας ⁵⁵. Εἰς τὸ ἴδιον συμπέρασμα εἶχε καταλήξει παρ' ἡμῖν ὁ Ἰ. Καρδαμάτης, λόγῳ τῶν στασίμων ὑδάτων, τὰ ὁποῖα ἀναφέρει ὁ Διόδωρος εἰς τὴν ἀφήγησιν τοῦ λοιμοῦ. Ἐν τούτοις δὲν ἀποκλείει καὶ τὴν συνύπαρξιν καὶ ἄλλου τινὸς λοιμώδους νοσήματος (Κάτσας).

Συζητήσεις. Συνεπῶς, καὶ ἂν ἀκόμη δὲν ἀκολουθήσωμεν τὸν Ἰ. Σ. Σταυρίδην, εἰς τὸ ὅτι ἡ περιγραφὴ τοῦ λοιμοῦ ἀποτελεῖ νεωτέραν προσθήκην, πρέπει, ἐν τούτοις, νὰ δεχθῶμεν ὅτι αὕτη ἀπὸ ἰατρικῆς ἀπόψεως εἶναι ἀτελής, ἐνίοτε δὲ καὶ παραπλανητικὴ. Τοῦτο ἄλλωστε ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι δὲν κατέστη δυνατὴ μέχρι σήμερον ἡ ἀσφαλὴς ἀπόδοσις τοῦ λοιμοῦ εἰς μίαν τῶν γνωστῶν θανατηφόρων ἐπιδημικῶν νόσων. Ἐξ ἄλλου, τὸ νὰ ἀποδώσωμεν τὸν λοιμὸν εἰς ἐκλιπόντα μικροβιακὸν παράγοντα ἢ εἰς τὴν συνύπαρξιν δύο ἐπιδημικῶν νόσων, — ὡς ἂν ἡ εὐλογία ἢ ἡ πανώλης νὰ μὴ ἐπῆρκον μόναι τῶν νὰ ἐξοντώσουν τοὺς Ἀθηναίους, ἀλλὰ νὰ ἀπαιτήσουν καὶ τὴν συνεργίαν τοῦ ἐξανθηματικοῦ τύφου (!) — ἀποτελεῖ ἀπλῶς ἀπόπειραν πρὸς διάσωσιν τῆς ἀφηγήσεως τοῦ Θουκυδίδου. Καίτοι ὅμως ὁ ἱστορικὸς εἶχε προσβληθῆ ὁ ἴδιος ἐκ τοῦ λοιμοῦ, εἶναι μᾶλλον ἀπίθανον νὰ εἶχε τηρήσει περὶ τούτου ἀκριβεῖς σημειώσεις, διότι δὲν εἶχε τὴν ἀπαιτουμένην προπαίδευσιν καὶ πρὸ παντὸς διότι ἐστερεῖτο κλινικῆς πείρας. Αὕτη ὅμως θὰ ἦτο ἀπαραίτητος προκειμένου περὶ τῆς ἀναλύσεως τῶν συμπτωμάτων, τῆς πορείας τῶν ἐπιπλοκῶν καὶ τῆς θνητότητος τοῦ λοιμοῦ. Συνεπῶς εἶναι πιθανώτερον, ὅτι ὁ ἱστορικὸς συνέταξε τὴν περιγραφὴν τοῦ λοιμοῦ μετὰ πολλὰ ἔτη καὶ ὅτι ἐχρησιμοποίησε κατ' αὐτὴν καὶ ἄλλας πηγάς, ἰδίως δὲ ἰατρικάς. Τὴν χρῆ-

53. Léfèvre - Douvillé, Ess. med. lit. sur les anciens 1858, διατρ., Paris.

54. E. M. Haeser, Hist. pathol. Untersuch. 1841, Λειψία, W. Ebstein, Pest Thukyd. 1899, Stuttgart, Deut. med. Woch. 36, 594, 1899, Wien. med. Woch. 43, 1911.

55. W. H. Jones, Malar. and Greek History 132, 1909, Manchester.

σιμοποίησιν πηγῶν ἀναγνωρίζει καὶ ὁ ἴδιος ὅταν γράφῃ: λε γέ τ ω μ ἐ ν ο ὕ ν πε ρὶ α ὕ τ ο ὕ ὡ ς ἕ κ α σ τ ο ς γ ι γ ν ῶ σ κ ε ι καὶ ἰ α τ ρ ὸ ς καὶ ἰ δ ι ὴ τ η ς (2, 48, 3). Ἡ γνώμη δὲ τῶν ἰατρῶν πιθανῶς διὰ τὰ αἷτια τοῦ λοιμοῦ παραδίδεται ὑπὸ τοῦ Διοδώρου, ληφθεῖσα ἐκ τοῦ Ἐφόρου⁵⁶. Ὅτι δηλαδὴ λόγῳ τῶν πολλῶν χειμερινῶν βροχῶν, ἔμειναν στάσιμα ὕδατα κατὰ τὸ θέρος. Ἐπειδὴ δὲ τότε δὲν ἔπνευσαν οἱ ἔτησῖαι, ἐγίνοντο ἀναθυμιάσεις, αἱ ὁποῖαι διέφθειρον τὸν ἀέρα καὶ ἐπέφερον τὸν λοιμόν. Πρέπει ἐπομένως νὰ δικαιολογήσωμεν τὸν Θουκυδίδην, διότι ἀπηξίωσε νὰ τὴν συζητήσῃ.

Πιθανῶς λοιπὸν ὁ ἱστορικός παρέλαβεν ἐξ ἀφηγήσεων ἰδιωτῶν τὰς ὑπερβολάς, αἱ ὁποῖαι παρατηροῦνται εἰς τὴν περιγραφὴν του διὰ τὴν βαρῦτητα τοῦ λοιμοῦ. Ἐκ τῶν ἰδίων προφανῶς πηγῶν θὰ παρέλαβε καὶ τὴν σαφῶς διαφανομένην ἀντιπολιτευτικὴν του διάθεσιν. Αὕτη κυρίως καταφαίνεται εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν τῆς ἐπιδημίας ὡς λοιμοῦ. Διότι ὁ χαρακτηρισμὸς οὗτος ἀνακαλεῖ εἰς πάντας τὸν λοιμόν τῆς Ἰλιάδος, τὸν ὁποῖον ἐξαπέλυσεν ὁ Ἀπόλλων πρὸς τιμωρίαν τῶν Ἀχαιῶν. Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸν Ἡσίοδον, ὁ λοιμὸς ἀποστέλλεται ὑπὸ τοῦ Διὸς εἰς τὰς πόλεις πρὸς τιμωρίαν τῶν ἀδικούντων⁵⁷. Κατὰ τὸν Οἰδίποδα Τύραννον τοῦ Σοφοκλέους (στ. 28 κ. ἑ.), ὁ λοιμὸς τῶν Θηβῶν ἀπεστάλη ὑπὸ τοῦ Ἀπόλλωνος πρὸς τιμωρίαν τοῦ Οἰδίποδος διὰ τὸν φόνον τοῦ Λαίου. Πρέπει δὲ νὰ σημειωθῇ ὅτι τὸ δρᾶμα ἀνεβιβάσθη ἐπὶ σκηνῆς κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ λοιμοῦ. Διὰ τοῦ χαρακτηρισμοῦ ὅμως τῆς ἐπιδημίας ὡς λοιμοῦ ἐπιδιώκεται προφανῶς νὰ δοθῇ ἡ ἐντύπωσις ὅτι εἶχε θεῖαν προέλευσιν. Καὶ κατὰ πόσον ἡ ἀπόδοσις αὕτη ὀφείλεται εἰς τὸν ἴδιον τὸν ἱστορικὸν ἢ εἰς τὴν πηγὴν του ἢ εἰς νεωτέρας προσθήκας ἐπαφίεται εἰς τοὺς ἀναγνώστας νὰ κρίνουν. Πάντως κατὰ τὴν ἀφήγησίν του ὁ Θουκυδίδης ἀποδέχεται, ὡς φαίνεται, τὴν θεῖαν προέλευσιν τοῦ λοιμοῦ, διότι λέγει ὅτι ἦτο: χ α λ ε π ω τ ἔ ρ ω ς ἢ κ α τ' ἄ ν θ ρ ω π ε ἰ ἄ ν φ ὕ σ ι ν (2, 50, 1). Κυρίως ὅμως τοῦτο συνάγεται ἐκ τῆς μνείας τοῦ χρησιμοῦ τοῦ Δελφικοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ δοθέντος εἰς τοὺς Σπαρτιάτας, ὅτε ὑπεσχέθη εἰς αὐτοὺς ὅτι: καὶ α ὕ τ ὸ ς ἔ φ η ξ υ λ λ ἦ ψ ε σ θ α ι (2, 54, 4).

Ἐν τούτοις, κατὰ ποῖον ἄλλον τρόπον θὰ ἠδύνατο ὁ θεὸς νὰ βοηθήσῃ τοὺς Σπαρτιάτας, πλὴν διὰ τῆς ἀποστολῆς λοιμοῦ πρὸς ἐξόντωνσιν τῶν Ἀθηναίων ἐχθρῶν των; Δὲν εἶναι συνεπῶς ἀπίθανον ὅτι εἰς τὴν θεόπεμπτον προέλευσιν τοῦ λοιμοῦ ὀφείλεται καὶ τὸ ὅτι δὲν προσέβαλε τοὺς Πελοποννησίους, δεδομένου ὅτι εἶχεν ἀποσταλῆ ἀκριβῶς πρὸς βοήθειάν των.

56. Διοδωρ. 12, 58, 3.

57. Ἡσίοδ. Ἔργα 243.

Ἡ ὑπερβολὴ καὶ ἡ ἀντιπολιτευτικὴ προφανῶς διάθεσις ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῆς μοιραίας πορείας τῆς παθήσεως ἐπὶ μεγίστου ποσοστοῦ τῶν προσβληθέντων. Διότι, ὡς ἐλέχθη, ὅσοι δὲν ὑπέκυψαν εἰς τὴν ὄξειαν φάσιν, ἀπέθανον κατόπιν ἕξ ἐξαντλήσεως συνεπειᾶ τοῦ διαρροϊκοῦ συνδρόμου. Οἱ ἐλάχιστοι δὲ περιωθέντες ἕξ αὐτοῦ περιγράφονται ὡς ἀνάπηροι ἢ τυφλοὶ ἢ ἀμνησιακοί. Διὰ τοῦτο, οὐχὶ ἀδικαιολογήτως, ὁ Ἰ. Σ. Σταυρίδης ἀποδίδει τὴν περιγραφὴν τοῦ λοιμοῦ εἰς τινα ὀλιγαρχικόν, θελήσαντα νὰ τὸν ἐμφανίσῃ ὡς ἀποσταλέντα ὑπὸ τοῦ Ἀπόλλωνος πρὸς τιμωρίαν τῶν Ἀθηναίων. Ὡς φαίνεται, τὴν γνώμην ταύτην συνεμερίζοντο καὶ ἄλλοι Ἀθηναῖοι ἀνήκοντες εἰς τὴν ἀριστοκρατικὴν παράταξιν⁵⁸. Κατ' αὐτούς, ὁ θεὸς διὰ τῆς ἀποστολῆς τοῦ λοιμοῦ ἀπέβλεπεν, ὄχι μόνον νὰ βοηθήσῃ τοὺς Σπαρτιάτας, ἀλλὰ καὶ νὰ τιμωρήσῃ τοὺς δημοκράτας Ἀθηναίους, οἱ ὅποιοι ἐτέλουν τότε ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ ἐναγοῦς Περικλέους (1, 126-7). Καίτοι δὲ ὁ Θουκυδίδης δὲν ἐπίστευεν εἰς τοὺς χρησμούς καὶ εἰς τὴν θείαν προέλευσιν τῶν νόσων (2, 47, 4 καὶ 54, 2-4), ἐν τούτοις, ὡς ἀριστοκράτης καὶ συγγενῆς τοῦ Κίμωνος, ἐπαναλαμβάνει ἀσχολιάστως τὴν γνώμην ταύτην τῶν ὁμοϊδεατῶν του. Δὲν ἀποκρύπτει ἄλλωστε καὶ τὴν ἀντιπάθειάν του πρὸς τὸν Κλέωνα, τὸν διάδοχον τοῦ Περικλέους (3, 36, 6 καὶ 5, 16, 1).

Διὰ τοὺς ἰδίους καὶ πάλιν λόγους, ὁ Θουκυδίδης ἢ ἡ πηγὴ του ἢ ὁ συμπληρωτής, προφανῶς ὑπερέβαλε τὴν βαρύτητα τοῦ λοιμοῦ καὶ ἐξώγκωσε τὸν ἀριθμὸν τῶν θυμάτων. Τοῦτο δὲ συνάγεται ἐκ τοῦ ὅτι ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ποσοστοῦ θνητότητος τῶν στρατευομένων (33%), θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπολογίσωμεν τὸν ἀριθμὸν τῶν θανόντων εὐπόρων πολιτῶν εἰς 57.000 (ἐπὶ συνόλου 170.000 περίπου κατὰ τὸν J. B. Bury)⁵⁹. Ἀσφαλῶς ὅμως τὸ ποσοστὸν θνητότητος θὰ ἦτο ἔτι μεγαλύτερον ἐπὶ τῶν θητῶν, τῶν μετοίκων καὶ τῶν δούλων. Διὰ τοῦτο ὁ Gomme ὑπολογίζει τοὺς θανόντας τῶν ἐν λόγῳ κατηγοριῶν εἰς 70.000 ἕως 80.000. Ποία ὅμως Πολιτεία θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀνθέξῃ εἰς τὴν ἀπώλειαν τοῦ 1/3 καὶ πλεόν τοῦ πληθυσμοῦ της; Πῶς ἕξ ἄλλου θὰ ἐξηγήσωμεν καὶ τὴν συνέχισιν τοῦ πολέμου ἐπὶ εἰκοσαετίαν ὑπὸ τῶν ἤδη ἐξοντωθέντων Ἀθηναίων, ἄνευ μάλιστα χαλαρώσεως ἢ σημείων κοπώσεως; Πῶς ἐπίσης θὰ ἦτο δυνατόν νὰ φαντασθῶμεν τοὺς κατὰ τὴν ἀφήγησιν τοῦ Θουκυδίδου βαρυνενοῦντας Ἀθηναίους νὰ παρακολουθοῦν ἀμέριμοι τὰς κωμωδίας τοῦ Ἀριστοφάνους ἢ τοῦ Εὐπόλιδος ἢ τὰ δράματα καὶ τὰ σατυρικά ἔργα τοῦ Σοφοκλέους ἢ τοῦ Εὐριπίδου κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ λοιμοῦ; Ἐν τούτοις ὀλίγον παλαιότερον, οἱ ἴδιοι οἱ Ἀθηναῖοι εἶχον

58. Διόδωρ. 12, 58, 5.

59. J. B. Bury, Hist. of Greece 408, 1951, Oxford.

τιμωρήσει τὸν Φρύνιχον, διότι τοὺς ἠνάγκασε νὰ ἐνθυμηθῶν ὅχι τὰ ἴδια, ἀλλὰ ἀλλότρια κακά, ἤτοι τὴν ἄλωσιν τῆς συμμάχου πόλεως Μιλήτου.

Ἐν συμπεράσματι. Κατὰ τὴν ἀφήγησιν τοῦ λοιμοῦ τῶν Ἀθηναίων εἰς τὸν Θουκυδίδην περιέχονται ὑπερβολαὶ ὡς πρὸς τὴν ἔκτασιν καὶ τὴν βαρύντητά του. Εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο ὀδηγεῖται ὁ ἀναγνώστης ἐκ τοῦ ὅτι ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὄσων λέγονται, ἢ συνέχισις τοῦ πολέμου ἐπὶ μίαν εἰκοσαετίαν θὰ ἦτο φυσικῶς ἀδύνατος. Τὸ αἷτιον δὲ τῶν ὑπερβολῶν εἶναι πιθανώνατα ἢ ἀντιπολιτευτικὴ διάθεσις τῆς πηγῆς τοῦ Θουκυδίδου ἐναντίον τῆς κυβερνώσης τότε ἐν Ἀθήναις δημοκρατικῆς παρατάξεως. Ἡ ἀντίθεσις πρὸς αὐτὴν φθάνει μέχρι τοῦ σημείου νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν θεόπεμπτον προέλευσιν τοῦ λοιμοῦ καὶ νὰ ἀποδίδῃ τὴν ἀποστολὴν του εἰς τιμωρίαν τῶν Ἀθηναίων, παρ' ὅλον ὅτι ὁ ἱστορικὸς ἦτο ἐν γένει πραγματιστὴς καὶ σκεπτικιστὴς. Πιθανῶς λοιπὸν καὶ ἡ ἀδυναμία μας νὰ ἐντάξωμεν τὸν λοιμὸν εἰς συγκεκριμένην ἐπιδημικὴν νόσον, ὀφείλεται εἰς τὴν παραμόρφωσιν τὴν ὁποίαν ὑπέστη ἡ κλινικὴ εἰκὼν καὶ εἰς τὴν ἐξόγκωσιν τῶν συνεπειῶν του, τὴν ὁποίαν ἐπέβαλεν εἰς τὸν ἀφηγητὴν ἡ θεία του φύσις. Διότι λόγῳ τῆς φύσεως ταύτης εἶναι φανερόν ὅτι πᾶσα ἀνθρωπίνῃ ἐπιστήμῃ καθίσταται ἀνίσχυρος νὰ ἀνακόψῃ τὴν μοιραίαν πορείαν του, μέχρις ὅτου ἐκπληρωθῇ ὁ θεῖος σκοπός, δηλαδὴ τῆς τιμωρίας καὶ τῆς κατατροπώσεως τῶν Ἀθηναίων δημοκρατικῶν.

S U M M A R Y

Despite the great number of publications to elucidate the nature of the so-called plague of Athens, as described by Thucydides, no satisfactory solution has been found. On the contrary, the identification of the plague with a known epidemic disease has encountered great difficulties and opinions are still divided between typhus, smallpox, plague etc. Other authors, not satisfied with these identifications, maintain that either the plague of Athens is a now extinct disease or that it was a combination of two epidemics, such as smallpox and typhus etc. In our opinion, the cause of the difficulty must be sought in Thucydides' description. As an aristocrat he was opposed to the antispartan policy of the democratic government. He or his source regarded the plague as sent in fulfilment of an oracle of Apollo, promising to the Spartans to assist them in the war. Thucydides had probably as model Homer's description of the plague, sent by Apollo to chastise the Achaians. Its

divine origin explains the inability of the physicians to cure the plague, its high mortality, the crippled condition of the few survivors and the immunity of the Peloponnesians, in whose behalf it was sent.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Θ. Γεωργιάδης, De peste athen. Thucyd. 1815, Halle.
2. H. Brandeis, Krankheit. in Athen. nach Thukyd. 1845, Stuttgart.
3. J. Osborne, Plague in Athens, Dublin Journ. 5, 1858.
4. A. V. Gennep, Diss. med. hist. nat. morb. Thucyd. 1846, Leyden.
5. V. Seibel, Fuenft Jahrh. att. Pest 1869, Dillingen.
6. M. Houdart, Refut. Peters, Peste d'Athènes, 1852, Angouleme.
7. Landsberg, Att. Pelop. Krieg, Ursache der Pest 1833.
8. A. Corlieu, Peste d'Athènes, Rev. Scienc. 3, 7, 372, 1884.
9. T. Sprat, Plague of Athens 1676, London.
10. J. Steup, Thukyd. Bericht att. Pest, Rhein. Mus. 26, 473, 1871.
11. Mauriac, Etud. hist, mal. epid. ant. 1872, Paris
12. H. Grimm, De peste athen. Thucyd. 1828, διατρ., Rostock.
13. I. Ireland, Plague of Athens 1832, London.
14. C. Biederlack, Peste athen typhosa 1841, Berlin.
15. P. V. Meurs, Diss. hist. med morbi Thucyd. 1843, Leyden.
16. J. Moore, Hist smallpox 1815, London.
17. A. Hirsch, Handb. hist. geogr. Path. 4, 135, 1851-82.
18. P. Waltz, Notes de Thucyd. 2, 49, Rev. Étud. Grecques 27, 39, 1914.
19. H. Keil, Louse in Greece, Diagn. athen. plague, Bull. Hist. Med. 25, 305, 1951.
20. H. S. Commager, Lucret. interpr. of plague, Harv. Stud 62, 108, 1957.
21. O. Luschnat, RE, PW. Suppl. 12, 1085, 1970.
22. H. P. Stahl, Thukyd. Stellung zu Menschen, Zetem., 1966.